

ΟΡΘΑ ΚΑΙ ΜΗ ΟΡΘΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ

αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *Δημήτρη Ι. Παπαδή*
«Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ»

1. Αρχές ταξινόμησης των πολιτευμάτων.

Στην αρχή του Γ 6 κεφαλαίου των *Πολιτικών* τον ο Αριστοτέλης θέτει τρία ερωτήματα σχετικά με τον αριθμό, τη φύση και τις σχέσεις των διαφόρων πολιτειών (πολιτευμάτων): *τίνες καὶ πόσαι, καὶ διαφοραὶ τίνες αὐτῶν εἰσιν*. Την απάντησή του στα ερωτήματα αυτά θα τη δώσει στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο στηριζόμενος σε δύο αρχές - κριτήρια, από τα οποία το ένα είναι ποσοτικό και το άλλο ποιοτικό, και ειδικότερα τελολογικό. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τα δύο αυτά κριτήρια συνδυαστικά. Άλλωστε δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, αφού στην πραγματικότητα το ποιοτικό κριτήριο είναι ούτως ή άλλως ενσωματωμένο στο ποσοτικό. Οι φορείς δηλαδή της εξουσίας αναπόφευκτα θα είναι ή καλοί ή κακοί άρχοντες. Και επειδή, όταν μιλάμε για πολίτευμα, εννοούμε κυρίως τον φορέα της εξουσίας, «αυτή αναγκαστικά θα ασκείται ή από έναν άρχοντα ή από λίγους ή από πολλούς. Και όταν ο ένας ή οι λίγοι ή οι πολλοί ασκούν την εξουσία αποβλέποντας στο κοινό συμφέρον, τότε και τα πολιτεύματα αυτά θα είναι αναγκαστικά σωστά, ενώ τα πολιτεύματα που αποβλέπουν στο συμφέρον του ενός ή των λίγων ή των πολλών αποτελούν παρεκβάσεις από τα ορθά πολιτεύματα... Συνήθως, ως γνωστόν, ονομάζουμε βασιλεία τη μοναρχία εκείνη που αποβλέπει στο κοινό συμφέρον, ενώ το πολίτευμα στο οποίο η εξουσία ασκείται από λίγους, αλλά οπωσδήποτε περισσότερους από έναν και αποβλέπει στο κοινό συμφέρον, το ονομάζουμε συνήθως αριστοκρατία. Και όταν κυβερνούν οι πολλοί αποβλέποντας στο κοινό συμφέρον, το πολίτευμα ονομάζεται με το κοινό όνομα όλων των πολιτευμάτων, δηλαδή πολιτεία... Παρεκβάσεις λοιπόν από τα αναφερθέντα πολιτεύματα είναι της μεν βασιλείας η τυραννίδα, της αριστοκρατίας η ολιγαρχία και της πολιτείας η δημοκρατία. Διότι η τυραννίδα είναι μοναρχία και αποβλέπει στο συμφέρον του μονάρχη, η ολιγαρχία στο συμφέρον των ευπορών και η δημοκρατία στο συμφέρον όλων των ελευθέρων και απόρων. Στο κοινό όμως συμφέρον κανένα απ' αυτά τα πολιτεύματα δεν αποβλέπει».¹

Με βάση τα δυο αυτά κριτήρια θεώρησης και αξιολόγησης² των πολιτευμάτων προκύπτουν οι έξι πασίγνωστοι³ τύποι πολιτευμάτων. Το πρώτο, το ποσοτικό - αριθμητικό κριτήριο δίνει απάντηση στο ερώτημα ποιος κυβερνά την πόλη: *τί τό κύριον τῆς πόλεως*,⁴ ενώ το δεύτερο, το ποιοτικό - τελολογικό δίνει απάντηση στο καίριο από πολιτική άποψη ζήτημα που είναι ο σκοπός, οι στόχοι και το όραμα των κυβερνώντων και της διακυβέρνησής τους. Το πρώτο κριτήριο είναι συμβατικό και σχεδόν απολιτικό. Διότι δεν έχει μεγάλη πολιτική σημασία, αν κυβερνάει ένας ή αν κυβερνούν λίγοι ή πολλοί. Έχει όμως μέγιστη πολιτική σημασία, αν οι φορείς της πολιτικής εξουσίας αποβλέπουν στο κοινό συμφέρον όλων των πολιτών, και κατ' επέκταση όλων των κατοίκων της πόλεως, ή, αν αποβλέπουν απλώς και μόνον στο δικό τους συμφέρον και σ' εκείνο των υπηρετών (της κλίκας) τους. Τι εννοεί όμως άραγε ο Αριστοτέλης, όταν μιλάει για κοινό συμφέρον; Στο Δ 12 των *Πολιτι-*

¹ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279a 27- 1279b 10.

² Αξιολογικό κριτήριο είναι φυσικά μόνο το δεύτερο.

³ Οι τύποι αυτοί με μικρότερες ή μεγαλύτερες παραλλαγές απαντούν στον ΗΡΟΔΟΤΟ (3. 80-82), στον ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ (8.97) και στον ΠΛΑΤΩΝΑ (κυρίως στον Πολιτικό του, 291d - 298d).

⁴ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1281a 11.

κών τον (1282b 16-18) ο Αριστοτέλης ταυτίζει το κοινόν συμφέρον με το δίκαιον, το οποίον ταυτίζει με το πολιτικόν αγαθόν.⁵ Είναι λοιπόν προφανές ότι σε καμιά περίπτωση «δεν επιτρέπεται να υποβαθμίσει κανείς το κοινόν συμφέρον ταυτίζοντάς το με το χρήσιμο και το ωφέλιμο, όπως κάνουν ο Θωμάς ο Ακινάτος στο υπόμνημά του,⁶ καθώς πρόσφατα και οι Gigon και Rolfes/Bien στις μεταφράσεις των Πολιτικών, διότι με τον τρόπο αυτό αποδίδει κανείς σιωπηρά στα Πολιτικά χρησιμοθηρικές τάσεις, οι οποίες στην πραγματικότητα είναι ξένες προς αυτά. Όταν μιλάει ο Αριστοτέλης (Γ 6, 1279a 17) για κοινόν συμφέρον ή κοινή συμφέρον, δεν εννοεί αυτό που εννοεί ο Bentham ή ο Mill, αλλά εννοεί, όπως φαίνεται και από το χωρίο Γ 9, 1280a 35 κεξ., την πολιτική κοινωνία της ενάρετης και αυτάρκους ζωής. Ούτε πρόκειται στην περίπτωση του Αριστοτέλη για την αντιπαράθεση του γενικού συμφέροντος έναντι του ατομικού, αλλά για τη συμβολή των ενεργών πολιτών στην πραγμάτωση της έλλογης συλλογικότητας. Και εδώ ακριβώς έγκειται η διαφορά των ορθών πολιτειών, οι οποίες ενεργούν αποβλέποντας σε ό,τι συμβάλλει θετικά στη ζωή της συμβιωτικής κοινότητας της πόλεως, από τις παρεκβατικές πολιτείες, των οποίων οι ενεργοί πολίτες δεν συμβάλλουν καθόλου στο κοινό αγαθό της πόλεως αλλά αποβλέπουν αποκλειστικά στο ατομικό τους συμφέρον».⁷

Το Αριστοτελικό σχήμα των έξι πολιτευμάτων, για το οποίο έγινε ήδη λόγος, παρουσιάζει βεβαίως ορισμένες αδυναμίες από πλευράς ορολογίας σχετικά με τις οποίες θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τα εξής:

Ένας	Ολίγοι	Πολλοί
Βασιλεύς	Αριστοκρατία	Πολιτεία
Τύραννος	Ολιγαρχία	Δημοκρατία

Το σχήμα αυτό των πολιτευμάτων λαμβάνει συγχρόνως υπόψη, όπως ήδη ελέχθη, αφενός τον αριθμό, την ποσότητα των φορέων της εξουσίας και αφετέρου την τελολογική τους ποιότητα, η οποία συνιστά και το ουσιαστικό και πολιτικό τους γνώρισμα.⁸ Εδώ οι αριθμητικές - ποσοτικές έννοιες λειτουργούν ως έννοιες γένους που στεγάζουν τις ποιοτικές διακρίσεις των πολιτευμάτων, οι οποίες όμως δεν μπορούν να εκφράζονται ούτε με όρους ουσιαστικά ποσοτικούς, όπως ακριβώς είναι οι όροι ολιγαρχία (αρχή των ολίγων) και δημοκρατία (κράτος - εξουσία του δήμου, δηλαδή των πολλών), διότι έτσι ουσιαστικά αίρεται η εννοιολογική διάκριση του είδους από το γένος, ούτε με ουδέτερους όρους, όπως είναι ο όρος πολιτεία, καθότι δηλώνει τόσο τα ορθά όσον και τα μη ορθά πολιτεύματα. Γι' αυτό ορθό θα ήταν η ολιγαρχία να ονομάζεται πλουτοκρατία, η δημοκρατία ελευθεροκρατία και η

⁵ Πβ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279a 17-19, και R. G. MULGAN, Aristotle's Political Theory. 61.

⁶ THOMAS AQUINATIS, In octo libros Politicorum 1. III 6, 252 κεξ.

⁷ KAMP, Aristoteles' Theorie der Polis 118-119.

⁸ Γι' αυτό ακριβώς λέει ο Αριστοτέλης στο Δ 4 των Πολιτικών του ότι ένα πολίτευμα, όπου την εξουσία θα είχε μια πλειοψηφία πλουσίων δεν θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε δημοκρατία, επειδή θα κυβερνούσαν οι πολλοί, όπως πράγματι τυχαίνει να συμβαίνει στις δημοκρατίες, ούτε πάλι ένα πολίτευμα, όπου την εξουσία θα είχε μια μειοψηφία ελεύθερων και φτωχών ανθρώπων, θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε ολιγαρχία απλώς και μόνο επειδή θα κυβερνούσε μια μειοψηφία. Διότι, για να έχουμε δημοκρατία, επισημαίνει ο Αριστοτέλης, δεν αρκεί να κυβερνά μια πλειοψηφία, αλλά πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας την ποιότητα της πλειοψηφίας, αν δηλαδή είναι πλούσιοι, ή άριστοι ή απλώς ελεύθεροι. Αν δηλαδή η πλειοψηφία είναι πλειοψηφία πλουσίων, τότε έχουμε ουσιαστικά ολιγαρχία, επειδή το ουσιαστικό γνώρισμα της ολιγαρχίας είναι ο πλούτος. Συμβαίνει βεβαίως - αυτή είναι η ιστορική πραγματικότητα - οι πλούσιοι να είναι λίγοι και οι φτωχοί πολλοί. Αντίθετα, δημοκρατία έχουμε, όταν κυβερνούν οι ελεύθεροι ως ελεύθεροι, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους συμβαίνει να είναι φτωχοί.

πολιτεία νομοκρατία.⁹ Πάντως πολύ σημαντική, όσον αφορά την ταξινόμηση των πολιτευμάτων, είναι η εισαγωγή από τον Αριστοτέλη της αρχής του κοινού συμφέροντος με την έννοια του κοινού αγαθού, ενώ και αυτός ο ιδεαλιστής Πλάτων στήριζε τη διάκριση των πολιτευμάτων στον αριθμό των αρχόντων,¹⁰ ή στη χρήση ή μη χρήση βίας, καθώς και στην ύπαρξη ή μη ύπαρξη νόμων.¹¹ Βεβαίως στους νόμους, εξυπακούεται στους καλούς νόμους, ο Αριστοτέλης αποδίδει τεράστια σημασία, αφού τους νόμους και όχι τους άρχοντες θεωρεί ύψιστη ρυθμιστική αρχή της πολιτείας.¹²

Βεβαίως ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί και άλλα δευτερεύοντα κριτήρια κατάταξης και αξιολόγησης και εσωτερικής διάκρισης των πολιτευμάτων. Π.χ. η ύπαρξη και ο σεβασμός των νόμων είναι το κριτήριο διάκρισης της ορθής από την μη ορθή δημοκρατία.¹³ Ένα άλλο κριτήριο εσωτερικής διάκρισης των πολιτευμάτων είναι επίσης το επάγγελμα των πολιτών.¹⁴ Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι οι βασικές αρχές του Αριστοτέλη για τη διάκριση των πολιτευμάτων ισχύουν σ' έναν βαθμό ακόμη και σήμερα, αφού εκτός των άλλων το βασικό κριτήριο της διάκρισης των πολιτευμάτων σε καλά και κακά είναι η Αριστοτελική αρχή περί του κοινού συμφέροντος.

2. Μοναρχικά πολιτεύματα

Στα μοναρχικά πολιτεύματα υπάγονται η βασιλεία και η τυραννίδα, δύο πολιτεύματα διαμετρικά αντίθετα από άποψη πολιτική και ποιοτική - τελολογική. Το μόνο κοινό τους σημείο είναι το μονοπρόσωπο της εξουσίας, η του ενός ανδρός αρχή. Στο ερώτημα ποιος κυβερνάει: τί το κύριον η απάντηση στην πρώτη περίπτωση είναι: ένας, ο βασιλιάς, και στη δεύτερη επίσης; ένας, ο τύραννος. Και στην υποθετική ερώτηση πώς κυβερνάει η απάντηση στην πρώτη περίπτωση είναι: καλώς, ή μάλλον άριστα, ενώ στη δεύτερη: κακώς, ή μάλλον χείριστα.

Α' Βασιλεία.

Η βασιλεία ορίζεται ως το μοναρχικό πολίτευμα που αποβλέπει στο κοινό συμφέρον.¹⁵ Όταν, λέει ο Αριστοτέλης, μια οικογένεια (ένα γένος) ή και ένας άνθρωπος συμβεί να διαφέρουν τόσο σε αρετή, ώστε αυτή να υπερέχει από την αρετή όλων των άλλων, τότε είναι δίκαιο αυτό το γένος να βασιλεύει και να ασκεί απόλυτη εξουσία, και αυτός ο ένας να είναι βασιλιάς.¹⁶ Και ίσως, επειδή κατά τους αρχαίους χρόνους ήταν σπάνιοι οι άνδρες που υπε-

⁹ Και όχι τιμοκρατία, όπως προτείνει ο Α. KAMP (Aristoteles' Theorie der Polis 121). Διότι ο όρος τιμοκρατία μας ανάγει στην Πλατωνική τιμοκρατία, ένα πολίτευμα όμως πολύ διαφορετικό από την Αριστοτελική "πολιτεία". Χρήσιμες και ενδιαφέρουσες όμως είναι οι κριτικές παρατηρήσεις του Kamp σχετικά με το Αριστοτελικό σχήμα των πολιτευμάτων (Aristoteles' Theorie der Polis 120-121).

¹⁰ Βλ. W.D. ROSS, Αριστοτέλη 357. Βεβαίως τα κριτήρια αξιολόγησης των πολιτευμάτων είναι για τον Πλάτωνα σε τελευταία ανάλυση καθαρώς αξιοκρατικά και ποιοτικά σύμφωνα με την ιδανική του πολιτεία. Πβ. F. WOLFF, ο Αριστοτέλης και η πολιτική 111.

¹¹ Βλ. Α. KAMP, Aristoteles' Theorie der Polis 117.

¹² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1282b 2-6. Η θέση του όμως έναντι των νόμων δεν είναι ενιαία, διότι οι νόμοι αξιολογούνται πάντοτε σε συνάρτηση με το πολίτευμα και την αρετή του άρχοντος. Σχετικά μ' αυτό το θέμα βλέπε τα κεφάλαια των Πολιτικών Γ 11, Γ 16 και Δ 4.

¹³ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1292a 4-6.

¹⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1292b 25.

¹⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279a 33-34.

¹⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1288a 15-19.

ρείχαν κατά πολύ σε αρετή, είχαμε αυτό το πολίτευμα της βασιλείας.¹⁷ Ήταν δηλαδή πολύ φυσικό να γίνονται αποδεκτοί ως άρχοντες οι άνδρες εκείνοι που ξεχώριζαν για την αρετή τους. Η θέση αυτή υποδηλώνει ότι, όταν οι άριστοι παύσουν να είναι σπάνιο είδος ανθρώπων, δεν είναι εύλογο να έχουμε βασιλεία ή, κατ' επέκταση, αριστοκρατία. Όταν δε συμβαίνει κάποιος ή κάποιοι να υπερέχουν τόσο πολύ σε αρετή και πολιτική ικανότητα έναντι όλων των άλλων, ώστε τα προσόντα τους αυτά να μην είναι καθόλου συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα των συμπολιτών τους, τότε θα ήταν, λέει ο Αριστοτέλης, άδικο να τους εξισώσουμε αυτούς τους ξεχωριστούς ανθρώπους με τους άλλους, διότι αυτοί ενσχέσει με τους πολλούς μοιάζουν με θεούς. Είναι ακόμη φυσικό αυτοί οι θεϊκοί άνθρωποι να μην υπόκεινται στους νόμους, αλλά αντίθετα η βούλησή τους και η συμπεριφορά τους να επέχουν θέση νόμων για τους άλλους, τους κοινούς θνητούς.¹⁸

Περί της ασύγκριτης υπεροχής σε αρετή ενός ή και περισσότερων ανθρώπων έναντι όλων των άλλων συμπολιτών τους γίνεται λόγος σε τρία ακόμη χωρία των Πολιτικών. Στο 1284b 28-34 γίνεται λόγος για τον άριστο άνδρα που υπερέχει σε αρετή τόσο πολύ έναντι των συμπολιτών του, ώστε να μπορεί να παραβληθεί με τον Δία, και κατά συνέπεια να είναι αδιανόητο να τεθεί υπό την εξουσία κάποιου άλλου. Σ' αυτόν πρέπει όλοι ευχαρίστως να υπακούουν και αυτός να βασιλεύει ισοβίως. Για το άλλο παράλληλο χωρίο, το 1288a 15-19 έγινε ήδη λόγος. Αξίζει όμως να αναφερθούμε στη συνέχεια του (1288a 24-29), όπου λέγεται ότι ένας τέτοιος άνθρωπος δεν πρέπει να υπόκειται στην εξουσία κανενός, γιατί η σχέση του με τους άλλους, τους κοινούς θνητούς, μπορεί να παραβληθεί με τη σχέση του όλου προς το μέρος. Αυτός αξίζει να είναι απολύτως κυρίαρχος και όλοι να υπακούουν σ' αυτόν δίκην υπερτάτου νόμου. Τέλος, στο χωρίο 1332b 16-23 οι απόλυτοι μονάρχες του βασιλικού θεσμού, της λεγόμενης παμβασιλείας, περί της οποίας ακριβώς πρόκειται σε όλα τούτα τα χωρία, αν συμβεί να υπερέχουν από τους συμπολίτες τους σωματικά και ψυχικά τόσο πολύ όσο νομίζουμε πως υπερέχουν από τους ανθρώπους οι θεοί και οι ήρωες, τότε θα ήταν καλύτερα να άρχουν για όλη τους τη ζωή. Σχετικά με τα εν λόγω χωρία περί της παμβασιλείας¹⁹ ο R. G. Mulgan πιστεύει²⁰ ότι στο πρώτο απ' αυτά εκφράζεται ακριβέστερα η υπεροχή του παμβασιλέως, επειδή η υπεροχή χαρακτηρίζεται *μη συμβλητή*. Έχω όμως της γνώμη ότι σε όλα τα χωρία πρόκειται ουσιαστικά για ισόβαθμη υπεροχή παρά τις όποιες φραστικές διαφορές. Επίσης δεν έχει δίκιο, όταν υποστηρίζει²¹ ότι στο τρίτο χωρίο υποδηλώνεται ίσως η αθροιστική θεωρία. Σε κανένα απ' αυτά δεν παραβάλλεται κατά τη γνώμη μου η αρετή του παμβασιλέως με την αρετή όλων των άλλων μαζί κατά τρόπο αθροιστικό. Ο παμβασιλεύς υπερέχει των άλλων ως ατόμων, ως προς έναν έκαστο. Μετά από όσα ελέχθησαν περί παμβασιλείας είναι προφανές ότι, όσον αφορά το πρόβλημα αν συμφέρει ο βασιλιάς να είναι υπεράνω των νόμων ή το αντίστροφο, στην περίπτωση της παμβασιλείας ο βασιλιάς είναι ασφαλώς υπεράνω των νόμων. Βεβαίως αυτή η υπερεκτίμηση του παμβασιλέως ως απόλυτου μονάρχη δημιουργεί σε πολλούς ένα μεγάλο ερωτηματικό. Κατά τη γνώμη του L. Strauss²² η προτίμηση της απόλυτης μοναρχίας ακόμη και από την καλύτερη

¹⁷Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1286b 8-9.

¹⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1284a 3-15.

¹⁹Ο Αριστοτέλης διακρίνει πέντε τύπους βασιλείας (βλ. Πολιτικά Γ 14). Όταν όμως μιλάει για το πολίτευμα της βασιλείας σε σχέση με τα άλλα πέντε πολιτεύματα, π.χ. σε σχέση με την τυραννίδα και λέει ότι αυτή αποτελεί τη χειρότερη παρεκβατική πολιτεία της πρώτης και θειοτάτης πολιτείας, εννοεί ασφαλώς την μορφή της παμβασιλείας. Είναι η χαρακτηριστικότερη και αντιπροσωπευτικότερη μορφή βασιλείας. Βεβαίως δεν αγνοεί ο Αριστοτέλης ότι δεν είναι αγαθοί άνδρες όλοι οι βασιλείς (Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1271a 18 κεξ. Πβ. ΙΓ. ΤΑΪΦΑΚΟΣ, Φαντασία πολιτείας ισονόμου 66, και του ιδίου, Σύγκρισις πολιτειών 133).

²⁰ Βλ. R. G. MULGAN, «A Note on Aristotle's Absolute Ruler» 67.

²¹ Βλ. R. G. MULGAN, «A Note on Aristotle's Absolute Ruler» 68.

²² L. STRAUSS, The City and Man 37.

δημοκρατία οφείλεται στην άποψη του Αριστοτέλη ότι μόνο οι ολίγοι και άριστοί είναι πρόσφοροι για τη φιλοσοφία. Γενικά βέβαια θα μπορούσε ίσως να πει κανείς ότι ο Αριστοτέλης υποστηρίζει την υπεροχή του νόμου έναντι του άρχοντος ή των αρχόντων - φορέων της πολιτικής εξουσίας. Παραβάλλει μάλιστα τον καλό νόμο με τον νου και τον θεό.²³ Περιορίζει δε τον ρόλο των αρχόντων στην εξειδίκευση του νόμου, ο οποίος λόγω του αναγκαστικά γενικού του χαρακτήρα (η γενικότητά του είναι η αρετή του και το ελάττωμά του συγχρόνως) δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ιδιαίτερες συνθήκες και περιπτώσεις των δικαιοπραξιών.²⁴ Η σχέση βασιλιά και υπηκόων είναι σχέση ελεύθερων ανθρώπων και όχι σχέση δεσποτική,²⁵ όπως στην περίπτωση ελεύθερων και δούλων ή τυράννου και υπηκόων του. Γι' αυτό και παραβάλλεται με τη σχέση γονέων και τέκνων.²⁶ Η βασιλεία είναι λοιπόν, τουλάχιστον στην θεωρητικά τυπικότερη μορφή της, ένα πολίτευμα διττώς άριστο, τόσο δηλαδή από την άποψη του φορέα της όσον και από την άποψη της πολιτικής της ουσίας, αφού αποβλέπει στο κοινό αγαθό, το οποίο μάλιστα δεν ονομάζεται απλώς κοινό συμφέρον αλλά άριστον και μάλιστα όχι μόνον για τους μετόχους της πόλεως αλλά και για όσους σχετίζονται μ' αυτήν.²⁷

Β' Τυραννίδα

Τυραννίδα είναι η δεσποτική μορφή της μοναρχίας, ήτοι η παρέκβαση της βασιλείας. ἔστι δέ τυραννίς... μοναρχία ... δεσποτική τῆς πολιτικῆς κοινωνίας,²⁸ και παραβάλλεται με την εξουσία του ελευθέρου επί του δούλου,²⁹ θεωρείται δε ως παρέκβαση της θειοτάτης βασιλείας, δηλαδή της λεγόμενης παμβασιλείας, το χειρότερο πολίτευμα,³⁰ και μάλιστα τόσο κακό, ώστε να αμφισβητείται από τον Αριστοτέλη και αυτή η ταυτότητά της ως πολιτεύματος.³¹ Αυτό όμως ισχύει μόνον για το τρίτο είδος της τυραννίδας «που θεωρείται η κατεξοχήν τυραννίδα και είναι ακριβώς αντίποδας της παμβασιλείας. Τέτοια τυραννίδα είναι κατανάγκη η μοναρχία, η οποία ασκεί ανεύθυνα εξουσία πάνω σε όλους τους πολίτες, όμοιους και καλύτερους, και αποβλέπει μόνον στο δικό της συμφέρον και όχι στο συμφέρον των αρχομένων. Γι' αυτό δεν γίνεται εκούσια αποδεκτή. Διότι κανένας ελεύθερος άνθρωπος δεν υπομένει εκούσια μια τέτοια εξουσία».³² Αυτή ακριβώς η τυραννίδα είναι το χειρότερο πολίτευμα, αν τελικά μπορεί κανείς να το ονομάσει πολίτευμα, και αυτή είναι που αποτελεί αντικείμενο της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη. Οι άλλες δυο μορφές τυραννίδας είναι πολύ μετριοπαθείς, και είναι ουσιαστικά μορφές βασιλείας και ως τέτοιες εξετάζονται από τον Αριστοτέλη. Πρόκειται για πολιτεύματα που πρέπει να τοποθετηθούν μεταξύ ιδανικής βασιλείας (παμβασιλείας) και καθαυτό τυραννίδας, στην οποία μόλις αναφερθήκαμε. Η μια απ' αυτές τις μορφές παραβάλλεται με τις βασιλείες κάποιων βαρβαρικών λαών, που είναι βασιλείες νόμιμες και κληρονομικές, των οποίων η δύναμη είναι παραπλήσια με εκείνη των τυράννων. Και επειδή, λέει ο Αριστοτέλης, οι βάρ-

²³ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1287a 18-32.

²⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1282b 2-6.

²⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1285a 24-29. Πβ. R. G. MULGAN, Aristotle's Political Theory 67-68.

²⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1259b 1-11. Πβ. W. SIEGFRIED «Zur Staatslehre des Aristoteles» 294.

²⁷ Βεβαίως αυτή η διαφοροποίηση του *αρίστου* από το κοινόν συμφέρον ρητά αναφέρεται μόνον στην αριστοκρατία (Πολιτικά 1279a 34-37). Νομίζω εντούτοις ότι ισχύει και για τη βασιλεία.

²⁸ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279a 16-17.

²⁹ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279b 16-17. Πβ. 1285a 16 κεξ., 1285b 2-3, 1254b 3-6 και 1324b 2-3.

³⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1289a 39-41.

³¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1289b 2-3. Η άποψη του Αριστοτέλη ότι η τυραννίδα δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί πολίτευμα ανάγεται στη θέση του ότι όπου δεν ισχύουν νόμοι δεν μπορεί να γίνει λόγος για πολίτευμα: *ὅπου γάρ μή νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία* (ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1292a 32).

³² ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1295a 17-23.

βαροι είναι πιο δουλοπρεπείς από τους Έλληνες στα ήθη, και όσοι κατοικούν στην Ασία πιο πολύ απ' όσους κατοικούν στην Ευρώπη υπομένουν αδιαμαρτύρητα τη δεσποτική εξουσία. Γι' αυτό αυτές οι βασιλείες είναι τυραννικές, αλλά σταθερές, διότι είναι νόμιμες και κληρονομικές. Για τον ίδιο λόγο η φρουρά τους είναι βασιλική και όχι τυραννική. Τους βασιλείς αυτούς τους φρουρούν ένοπλοι πολίτες, ενώ τους τυράννους μισθοφόροι. Διότι οι πρώτοι ασκούν εξουσία σύμφωνα με νόμους και όχι ενάντια στη βούληση των πολιτών (υπηκόων), ενώ οι δεύτεροι ενάντια στη βούλησή τους. Γι' αυτό οι βασιλείς έχουν φρουρά από πολίτες, ενώ οι δεύτεροι έχουν φρουρά εναντίον των πολιτών.³³

Η άλλη μορφή τυραννίδας - βασιλείας είναι εκείνη των καλουμένων αισυμνητών. Πρόκειται για αιρετή τυραννίδα, η οποία διαφέρει από τη βαρβαρική όχι, γιατί δεν είναι νόμιμη αλλά, γιατί δεν είναι κληρονομική. Άλλοι από τους αισυμνήτες ήταν ισόβιοι άρχοντες και άλλοι για ορισμένο χρόνο ή για μια ορισμένη αποστολή.³⁴

Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης βλέπει την τυραννίδα μέσα απ' την αντίθεσή της προς τη βασιλεία, της οποίας άλλωστε αποτελεί παρέκβαση. Και στις δύο περιπτώσεις οι φορείς της εξουσίας είναι ισχυρές προσωπικότητες. Η μεγάλη διαφορά τους έγκειται στην αρετή, η οποία χαρακτηρίζει τους βασιλείς, όχι όμως και τους τυράννους, όταν τουλάχιστον πρόκειται για την τυραννίδα εκείνη που αποτελεί τον αντίποδα της παμβασιλείας. Και επειδή ακριβώς οι βασιλείς είναι ξεχωριστοί για την αρετή τους άνθρωποι αποβλέπουν στο κοινό λεγόμενο συμφέρον που στην περίπτωση της θειοτάτης, τουλάχιστον, βασιλείας ταυτίζεται με την ευδαιμονία όλων των μελών της κοινωνίας.³⁵ Γι' αυτό είναι φυσικό η βασιλεία να στηρίζεται στην αποδοχή και την αγάπη του λαού. Αντίθετα οι τύραννοι, επειδή ακριβώς δεν διακρίνονται για τις ηθικές τους αρετές, δεν αποβλέπουν στο κοινό αγαθόν, και η εξουσία τους στηρίζεται - σύμφωνα με τον Αριστοτέλη - στην απάτη και την βία, στον παραγκωνισμό των πολιτών που υπερέχουν, στην εξόντωση των γενναίων και μεγαλοφρόνων, στην κατάργηση των συσσιτίων, των εταιριών, της παιδείας και όλων των σχετικών. Προσπαθούν να δημιουργούν συνθήκες που δεν επιτρέπουν τη γένεση υψηλού φρονήματος και αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των ανθρώπων. Συκοφαντούν και κατασκοπεύουν τους πάντες, προκαλούν έριδες μεταξύ των ανθρώπων και των διάφορων κοινωνικών ομάδων και παίρνουν μέτρα περιορισμού της οικονομικής ανάπτυξης των υπηκόων τους. Και με όλα αυτά προσπαθούν να διασφαλίσουν την παραμονή τους στην εξουσία.³⁶

³³ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1285a 16-29.

³⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1285a 30-35.

³⁵ Όταν αναφερόμαστε στις αρχαίες κοινωνίες (εννοώ πριν από τον έκτο αιώνα π.Χ.) είναι καλύτερα να μιλάμε για ανθρώπους - μέλη και όχι πολίτες. Η λέξη πολίτης είναι στενά συνδεδεμένη με την πολιτική κοινωνία της πόλεως και ιδιαίτερα της δημοκρατίας.

³⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1313a 4 κεξ. Πολλοί όμως αμφισβητούν πολλές από αυτές τις απόψεις του Αριστοτέλη. Βλ. π.χ. M.I. FINLEY, *Die friihe griechische Welt* 118 και 139, A. HEUSS, *Hellas* 41 κεξ., 147 και 182, H. BERVE, *Wesenzuge* 227, V. EHRENBURG, *From Solon to Socrates* 84 κεξ., και H. BENGSTON, *Griechische Geschichthle* 86-87.

Με επιφυλάξεις αντιμετωπίζει την κριτική του Αριστοτέλη κατά των τυράννων και ο A. KAMP (*Die politische Philosophie des Aristoteles* 278-279). Πιστεύει ότι ο Αριστοτέλης δεν ενδιαφέρεται τόσο για την ιστορική πραγματικότητα της τυραννίδας, αλλά σκοπός του είναι να δημιουργήσει αισθήματα αποστροφής για την τυραννίδα στις ψυχές των ανθρώπων, ώστε να μη μπορεί ένας τρελός να μονοπωλεί την εξουσία για το δικό του και μβνο συμφέρον και να καταστρέφει την πόλη.

3. Ολιγαρχικά πολιτεύματα

Τα ολιγαρχικά πολιτεύματα είναι δύο: η αριστοκρατία και η ολιγαρχία. Είναι ολιγαρχικά, διότι και στις δύο περιπτώσεις η εξουσία ασκείται από ολίγους, από μια μικρή μειοψηφία πολιτών, ενεργών θα λέγαμε πολιτών.

Η πλειοψηφία των πολιτών είναι παθητικοί πολίτες, δεν συμμετέχουν δηλαδή στην εξουσία. Στην αριστοκρατία η εξουσία ασκείται από τους άριστους, από αυτούς δηλαδή που υπερέχουν ως προς την αρετή, και στην ολιγαρχία από αυτούς που υπερέχουν οικονομικά, δηλαδή από τους πλούσιους.

Α) Αριστοκρατία

Καταρχήν δύο λόγια για το όνομα. Το πολίτευμα της αριστοκρατίας στον Ηρόδοτο ονομάζεται ακόμη ολιγαρχία με βάση δηλαδή τον αριθμό των φορέων της εξουσίας και όχι την ποιότητά τους, την αρετή τους, παρότι οι ίδιοι ονομάζονται άριστοι. Η λέξη αριστοκρατία εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Θουκυδίδη (III 82 και VIII 64), όχι όμως ως όρος δηλωτικός του γνωστού πολιτεύματος, αλλά ως έννοια που χαρακτηρίζει τους λίγους και δυνατούς άνδρες της εξουσίας του ενλόγω πολιτεύματος. Ως όρος δηλωτικός του αριστοκρατικού πολιτεύματος καθιερώνεται από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, οι οποίοι και διακρίνουν ξεκάθαρα την ολιγαρχία από την αριστοκρατία με βάση την ποιοτική τους διαφορά που συνιστά και την ιδιαίτερη ουσία τους, που είναι για την ολιγαρχία ο πλούτος και για την αριστοκρατία η αρετή. Εντούτοις δεν προχωρούν στην ορθή ονοματοθεσία που θα ήταν ασφαλώς για την έννοια του γένους των δυο πολιτευμάτων η λέξη ολιγαρχία (=αρχή των ολίγων) με βάση τον μικρό αριθμό των φορέων της εξουσίας, και για την ολιγαρχία το ορθό όνομα από την άποψη της ουσίας και της ποιότητας θα ήταν πλουτοκρατία, όπως ακριβώς με βάση αυτό το κριτήριο η αριστοκρατία ορθώς ονομάζεται αριστοκρατία. Και παρότι ο Αριστοτέλης επισημαίνει ρητά και κατηγορηματικά ότι η ουσία της ολιγαρχίας δεν έχει σχέση με τον μικρό αριθμό των φορέων της αλλά με την οικονομική τους κατάσταση: *ἀναγκαῖον... ὅπου ἂν ἄρχωσι διὰ πλοῦτον, ἂν τ' ἐλάττους ἂν τε πλείους, εἶναι ταύτην ολιγαρχίαν*,³⁷ δεν προχώρησε στην ορθή ονοματοθεσία.³⁸

Η αριστοκρατία, για να έρθουμε στην ουσία του πράγματος, ορίζεται ως το πολίτευμα εκείνο, όπου οι άρχοντες (οι μέτοχοι της εξουσίας) είναι λίγοι και συγχρόνως άριστοι και αποβλέπουν στο κοινό αγαθό, στο αγαθό που δεν διαλαμβάνει μόνον όλους τους πολίτες της πόλεως αλλά ακόμη και αυτούς που σχετίζονται μ' αυτήν.³⁹ Είναι λοιπόν η αριστοκρατία στην τυπική - χαρακτηριστική της αλλά συγχρόνως και ιδανική της μορφή το πολίτευμα εκείνο, στο οποίο οι φορείς της εξουσίας είναι όλοι άριστοι, δηλαδή ενάρετοι άνδρες⁴⁰ και γι' αυτό ξεχωρίζουν από όλους τους άλλους πολίτες, οι οποίοι βεβαίως και αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία των παθητικών πολιτών της πόλεως. Και επειδή ακριβώς το πολί-

³⁷ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1280α 1-2.

³⁸ Όσον αφορά τα προβλήματα ορολογίας σχετικά με την ολιγαρχία και την αριστοκρατία βλέπει Α. KAMP, *Die Politische Philosophie des Aristoteles* 226-227.

³⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279α 33-37. Η διαζευτική σύνταξη στο παρόν χωρίο: ή..ή λειτουργεί ουσιαστικά ως παρατακτική: και-και

⁴⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1286b 3-5.

τευμα αυτό είναι το κατεξοχήν⁴¹ πολίτευμα της αρετής, το κοινόν συμφέρον ονομάζεται το *άριστον*.⁴²

Η αρετή αποτελεί για την αριστοκρατία όρον εκ των ων ουκ άνευ: *ἀριστοκρατίας ὅρος ἀρετή*,⁴³ το κυρίαρχο δηλαδή συστατικό της στοιχείο, την ειδοποιό της διαφορά. Και είναι η αρετή όχι μόνο το χαρακτηριστικό στοιχείο των φορέων της εξουσίας αλλά συγχρόνως και το κριτήριο απονομής των διαφόρων πολιτικών και άλλων αξιωμάτων. Όσο περισσότερο ισχύει αυτό το κριτήριο τόσο τελειότερη είναι η μορφή της αριστοκρατίας.⁴⁴ Άλλα γνωρίσματα των λίγων και άριστων ανδρών και άρα και της αριστοκρατίας της ίδιας είναι η παιδεία⁴⁵ και η ευγενική καταγωγή, η καταγωγή δηλαδή από πλουσίους και ενάρετους προγόνους.⁴⁶

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τέσσερα είδη αριστοκρατίας. Το ένα είδος είναι σαν το πολίτευμα της Καρχηδόνας, όπου έχουμε ένα μίγμα από ολιγαρχικά, αριστοκρατικά και δημοκρατικά στοιχεία, αφού κριτήρια συμμετοχής στην εξουσία, ή, με άλλα λόγια απονομής των αξιωμάτων είναι ο πλούτος, η αρετή και η ελευθερία.⁴⁷ Ένα άλλο είδος αριστοκρατικού πολιτεύματος αποτελεί μίγμα αριστοκρατικών (αρετή) και δημοκρατικών (ελευθερία) στοιχείων.⁴⁸ Τρίτη μορφή αριστοκρατικού πολιτεύματος είναι ένα είδος ολιγαρχικής πολιτείας. Εδώ δηλαδή έχουμε το πολίτευμα της πολιτείας με απόκλιση όχι προς τη δημοκρατία, αλλά προς την ολιγαρχία.⁴⁹ Από αυτά τα τρία αριστοκρατικά πολιτεύματα αριστοκρατικότερο είναι εκείνο, που αποτελεί συνδυασμό αριστοκρατικών, ολιγαρχικών και δημοκρατικών στοιχείων.⁵⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι συχνά ο Αριστοτέλης συνδέει την αριστοκρατία με την ολιγαρχία λέγοντας π.χ. ότι όλες οι αριστοκρατικές πολιτείες είναι ολιγαρχικές,⁵¹ ή μιλώντας για ολιγαρχική αριστοκρατία,⁵² και αναφέροντας ότι μερικοί θεωρούν την αριστοκρατία είδος ολιγαρχίας.⁵³

Ασφαλώς η συσχέτιση αυτή αριστοκρατίας και ολιγαρχίας ανάγεται στο γεγονός ότι και στα δυο αυτά πολιτεύματα η εξουσία βρίσκεται στα χέρια των λίγων, είναι δηλαδή πολιτεύματα ολιγαρχικά. Η συγγενεία τους κατά συνέπεια είναι βασικά ποσοτική και όχι ποιοτική. Υπάρχει όμως και μια τέταρτη μορφή αριστοκρατικού πολιτεύματος. Αυτή είναι η πρώτη και άριστη πολιτεία,⁵⁴ είναι αυτή την οποία *μόνην δίκαιον προσαγορεύειν αριστοκρατίαν· ἐν μόνῃ γάρ ἀπλῶς ὁ αὐτός ἀνὴρ καὶ πολίτης ἀγαθός ἐστιν, οἱ δ' ἐν ταῖς ἄλλαις ἀγαθοὶ πρὸς τὴν πολιτείαν εἰσὶ τὴν αὐτῶν*,⁵⁵ είναι η αληθινή και πρώτη

⁴¹ Πολίτευμα της αρετής είναι βεβαίως και εκείνο της βασιλείας, και όλως ιδιαιτέρως της παμβασιλείας, αναγνωρίζει όμως ο Αριστοτέλης μια υπεροχή έναντι της βασιλείας, διότι ασφαλώς οι πολλοί αγαθοί άνδρες είναι προτιμότεροι από έναν και μόνον αγαθόν άνδρα. (ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1286b 5-7). Εδώ υποδηλώνεται μια τάση αναγνώρισης της αξίας της αρχής της πλειοψηφίας και της δημοκρατίας γενικότερα.

⁴² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279a 36.

⁴³ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1294a 10-11.

⁴⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1294a 9-10. Πβ. 1293b 40-41.

⁴⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1299b 25.

⁴⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1294a 20-23.

⁴⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1293b 14-16.

⁴⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1293b 16-18.

⁴⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1293b 20-21.

⁵⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1294a 24.

⁵¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1307a 34-35.

⁵² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317a 1 κεξ.

⁵³ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1290a 15 κεξ.

⁵⁴ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1293b 19.

⁵⁵ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1293b 4-7. Στην τέλεια και καθαρή αυτή αριστοκρατία οι ενεργοί πολίτες, δηλαδή οι άριστοι για την αρετή τους άνδρες, η μειοψηφία των ολίγων φορέων της εξουσίας, είναι συγχρόνως καλοί πολίτες και καλοί άνθρωποι. Αυτό ισχύει βεβαίως και για το πολίτευμα της βασιλείας.

αριστοκρατία.⁵⁶ Πρόκειται ασφαλώς για την καθαρή και απόλυτη μορφή αριστοκρατίας, όπου το μόνο κριτήριο συμμετοχής στην εξουσία είναι η αρετή. Αυτή η καθαρή μορφή αριστοκρατικού πολιτεύματος όχι μόνον δεν υστερεί, αλλά υπερέχει έναντι των άλλων μορφών αριστοκρατίας. Και αυτό δηλώνεται από τον Αριστοτέλη ρητά.⁵⁷

Β) Ολιγαρχία /Πλουτοκρατία

Στα ολιγαρχικά πολιτεύματα, στα πολιτεύματα στα οποία η εξουσία ασκείται, όπως ήδη ελέχθη, από μια μικρή μερίδα πολιτών ανήκουν η αριστοκρατία και η ολιγαρχία που αποτελεί παρέκβαση της αριστοκρατίας, γιατί η εξουσία δεν ασκείται προς το κοινόν συμφέρον αλλά αποκλειστικά και μόνον προς το συμφέρον των ιδίων των φορέων της. Η μικρή μερίδα πολιτών αποτελείται από πλούσιους. Έτσι ολιγαρχία έχουμε, όταν τάς ἀρχάς ἔχουσιν οἱ εὖποροι, ὀλίγοι το πλῆθος ὄντες.⁵⁸ Και εφόσον το κριτήριο ανάδειξης των αρχόντων στα πολιτικά αξιώματα είναι ο πλούτος, αυτά ασκούνται από πλούσιους, και ασκούνται με σκοπό το συμφέρον τους που είναι πάλι ο πλούτος. Το πολίτευμα αυτό ως πολίτευμα των πλουσίων θα έπρεπε να ονομάζεται πλουτοκρατία, όπως ακριβώς το πολίτευμα των αρίστων ονομάζεται αριστοκρατία. Διότι ο πλούτος συνιστά την προϋπόθεση, την ουσία και τον σκοπό αυτού του πολιτεύματος. Ο αριθμός των αρχόντων, αν δηλαδή είναι λίγοι ή πολλοί, είναι ένα απλό συμβεβηκός. Συμβαίνει, ως γνωστόν, οι πλούσιοι σε όλες τις κοινωνίες να είναι λίγοι και οι φτωχοί πολλοί. Έτσι συμβαίνει το πολίτευμα της πλουτοκρατίας (ολιγαρχίας) να συνδυάζεται με τους λίγους και το πολίτευμα της δημοκρατίας με τους πολλούς.⁵⁹ Η ουσιαστική όμως διαφορά ανάμεσα στην ολιγαρχία και τη δημοκρατία - ο Αριστοτέλης συνηθίζει και αρέσκεται να εξετάζει την ολιγαρχία σε σχέση με τη δημοκρατία, και αντιστρόφως, γιατί ίσως πιστεύει ότι μέσα από τις έντονες διαφορές των δυο αυτών κυρίαρχων στην αρχαία ελληνική πολιτική πραγματικότητα πολιτευμάτων παρέχεται σαφέστερα η εικόνα τους - έγκειται ασφαλώς στο γεγονός ότι ο πλούτος είναι το κυρίαρχο γνώρισμα της ολιγαρχίας και η πενία της δημοκρατίας.⁶⁰ Γι' αυτό, λέει ο Αριστοτέλης, όταν στην εξουσία βρίσκονται οι πλούσιοι, ανεξάρτητα αν είναι λίγοι ή πολλοί, έχουμε ολιγαρχία.⁶¹ Συμβαίνει βέβαια, είναι θα λέγαμε νόμος της ιστορίας, οι πλούσιοι να είναι πάντοτε λίγοι και οι φτωχοί πολλοί.⁶² Έτσι στην πραγματικότητα η ολιγαρχία είναι συνδεδεμένη με τον πλούτο που είναι η ουσία της και με τον μικρό αριθμό φορέων της εξουσίας, αφού οι πλούσιοι είναι πάντοτε λίγοι. Και αυτό είναι το συμβεβηκός⁶³ της ολιγαρχίας. Έτσι η υποθετική εκείνη περίπτωση ενός πολιτεύματος, όπου την πλειονότητα των πολιτών θα

⁵⁶ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1294a 24-25.

⁵⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1294a 24. Γι' αυτό δεν κατανοώ την άποψη του R. G. Mulgan ότι η αμιγής αριστοκρατία είναι κατώτερη από τις μικτές μορφές της: «whereas such an unmixed form is inferior to a constitution which also includes other principles such as wealth or freedom» (Aristotle's Political Theory 71).

⁵⁸ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279b 28-29.

⁵⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279b 35-38: Το μέν ὀλίγους ἢ πολλούς εἶναι κυρίους συμβεβηκός ἐστιν, τό μέν ταῖς ὀλιγαρχίαις τό δέ ταῖς δημοκρατίαις, δια τό τούς μέν εὐπόρους ὀλίγους, πολλούς δ' εἶναι τούς ἀπόρους πανταχοῦ.

⁶⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279b 39- 1280a 1: ὥ δέ διαφέρουσιν ἢ τε δημοκρατία καί ἡ ὀλιγαρχία ἀλλήλων πενία καί πλοῦτός ἐστιν.

⁶¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1280a 1-2: καί ἀναγαῖον μέν, ὅπου ἄν ἄρχωσι διά πλοῦτον, ἄν τ' ἐλάττους ἄν τε πλείους, εἶναι ταύτην ὀλιγαρχίαν.

⁶² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1280a 3-4: ἀλλά συμβαίνει... τούς μέν (sc. τούς εὐπόρους) ὀλίγους εἶναι τούς δέ (sc. τούς ἀπόρους) πολλούς.

⁶³ Η ολιγαρχία συνδέεται, όχι βέβαια κατανάγκην, με τρία ακόμη συμβεβηκώτα. Αυτά είναι η παιδεία, η ευγένεια (ευγενική καταγωγή) και η αρετή. Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1290b 19, 1317b 39 και 1292b 41.

αποτελούσαν οι πλούσιοι, οι οποίοι θα ήταν συγχρόνως και οι φορείς της εξουσίας, και κατά συνέπεια με βάση τα ουσιαστικά και όχι τα τυπικά - αριθμητικά κριτήρια διάκρισης των πολιτευμάτων θα είχαμε ολιγαρχία ή ακριβέστερα πλουτοκρατία και όχι δημοκρατία,⁶⁴ είναι καταδικασμένη από την ιστορική πραγματικότητα να παραμένει για πάντα μια υποθετική ουτοπία.

Ο Αριστοτέλης στο Δ 5 κεφάλαιο των Πολιτικών του διακρίνει τέσσερις μορφές ολιγαρχίας. Η πρώτη μορφή είναι η πιο μετριοπαθής ολιγαρχία και συγγενεύει με την λεγόμενη "πολιτεία". Στην περίπτωση αυτή οι μέτοχοι της εξουσίας πρέπει βεβαίως να είναι λιγότερο ή περισσότερο εύποροι. Οι πρώτοι μπορούν να καταλαμβάνουν κατώτερα και οι δεύτεροι ανώτερα αξιώματα. Επειδή το όριο των εισοδημάτων για την συμμετοχή στην εξουσία ήταν χαμηλό, ένα μεγάλο μέρος του λαού,⁶⁵ ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξεως και καταγωγής, είχε τη δυνατότητα πρόσβασης στην εξουσία.⁶⁶ Ο δημοκρατικός χαρακτήρας αυτής της ολιγαρχίας είναι, νομίζω φανερός. Οι άρχοντες αυτής της ολιγαρχίας κυβερνούν με σεβασμό στους νόμους.⁶⁷ Ο σεβασμός των νόμων αποτελεί πειστικό κριτήριο, όσον αφορά τον δημοκρατικό χαρακτήρα αυτής της μορφής ολιγαρχίας, και τεκμηριώνει τη συγγένεια της με το κατεξοχήν νομοκρατικό πολίτευμα της "πολιτείας". Ο σεβασμός των νόμων ως έσχατων ρυθμιστικών αρχών της κοινωνικοπολιτικής συμβίωσης χαρακτηρίζει και τις δύο επόμενες μορφές ολιγαρχίας. Δεν χαρακτηρίζει όμως την τέταρτη μορφή της, και δεν χαρακτηρίζει βεβαίως την τυραννίδα, το κατεξοχήν δεσποτικό πολίτευμα, τις ακραίες - λαοκρατικές μορφές δημοκρατίας και τέλος το πολίτευμα της παμβασιλείας, διότι εκεί νόμος είναι η βούληση του ίδιου του παμβασιλέως, του άρχοντος που παραβάλλεται με τον Δία, οπότε ο νόμος εκ των πραγμάτων περιττεύει, καθότι ο σκοπός του νόμου είναι η επιβολή της ορθής συμπεριφοράς του ανθρώπου, η οριοθέτηση των καθηκόντων και δικαιωμάτων. Ο θεϊκός όμως άρχων (ο παμβασιλεύς) ως ενσάρκωση και έκφραση του δικαίου και της αρετής δεν χρειάζεται εξωτερικές δικαικές ρυθμίσεις. Πάντως ο νόμος, γραπτός ή άγραφος, στη συνείδηση των πολιτών της πόλεως-πολιτείας ισχύει γενικά - οι εξαιρέσεις είναι ασήμαντες - ως η πιο έγκυρη ρυθμιστική αρχή της πολιτικής ζωής.⁶⁸

Η δεύτερη μορφή ολιγαρχίας είναι περισσότερο ολιγαρχική, αφού για τη συμμετοχή στα αξιώματα απαιτούνται υψηλότερα εισοδήματα. Η ολιγαρχία αυτή, όταν η επιλογή για τα διάφορα αξιώματα γίνεται από το σύνολο των δικαιουμένων πολιτών, παίρνει έναν αριστοκρατικό χαρακτήρα ενώ, όταν η επιλογή γίνεται αποκλειστικά από μια ορισμένη κατηγορία πολιτών, ο χαρακτήρας της παραμένει καθαρά ολιγαρχικός.⁶⁹

Η τρίτη μορφή ολιγαρχίας είναι ακόμη πιο ολιγαρχική και άρα αντιδημοκρατική από τις δύο προηγούμενες, αφού τα αξιώματα είναι κληρονομικά.⁷⁰

Η τέταρτη, τέλος, μορφή ολιγαρχίας είναι η αυστηρή ολιγαρχία. Η ολιγαρχία αυτή ονομάζεται και δυναστεία, πράγμα που υποδηλώνει τον κληρονομικό⁷¹ και ιδιαίτερα αυταρ-

⁶⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1290a 33-37: εἰ γὰρ εἶησαν οἱ πάντες χίλιοι καὶ τριακόσιοι, καὶ τούτων οἱ χίλιοι πλούσιοι, καὶ μὴ μεταδιδόειν ἀρχῆς τοῖς τριακοσίοις καὶ πένησιν ἐλευθέροις οὖσι καὶ τὰλλα ὁμοίοις, οὐθεὶς ἂν φαίη δημοκρατεῖσθαι τούτους.

⁶⁵ Όσο όμως μεγάλο κι αν ήταν δεν αποτελούσε ποτέ την πλειονότητα των πολιτών. Πβ. R. G. MULGAN, Aristotle's Political Theory 72. και E. BARKER, Political Thought 466.

⁶⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1292a 39-41 και 1320b 18 κεξ. Πβ. O. GIGON, Aristoteles: Politik 362.

⁶⁷ Βλ. R. G. MULGAN, Aristotle's Political Theory 72. Αυτό δεν λέγεται ρητά, αλλά συνάγεται αφενός εκ του αντιθέτου (ex contrario) προς τη ρητή δήλωση του Αριστοτέλη ότι στην τέταρτη μορφή ολιγαρχίας δεν άρχει ο νόμος αλλά οι άρχοντες, και αφετέρου από όσα γνωρίζουμε για τη σχέση του νόμου με το κάθε πολίτευμα.

⁶⁸ Πβ. V. EHRENBERG, Von den Grundformen griechischer Staatsordnung 41.

⁶⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1292a 41- 1292b 4.

⁷⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1292b 4-5.

χικό χαρακτήρα της. Αυτό άλλωστε δηλώνεται σαφώς από τον Αριστοτέλη, αφού την παραβάλλει με την τυραννίδα και την ακραία, τη χειρότερη μορφή δημοκρατίας.⁷² Όσον αφορά τον αριθμό των μετόχων της εξουσίας, αυτός, καθώς προχωρούμε από την πρώτη μορφή προς την τέταρτη μειώνεται συνεχώς, και το πολίτευμα παίρνει όλο και πιο σκληρή και αυταρχική μορφή, και οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι.⁷³ Αυτός είναι άλλωστε ο σκοπός του.

Αυτές οι μορφές ολιγαρχίας δεν πρέπει να ανταποκρίνονται στη δεδομένη ιστορική, πολιτική πραγματικότητα, σημειώνει ο E. Barker, αλλά έχουν θεωρητικό χαρακτήρα.⁷⁴ Σκοπός δηλαδή της πολιτικής θεωρίας - φιλοσοφίας του Αριστοτέλη δεν είναι η πιστή περιγραφή της πολιτικής πραγματικότητας, αλλά η συμβολή στη μεταβολή, στην αναθεώρησή της.

4. Πολυαρχικά πολιτεύματα

Τα Πολυαρχικά πολιτεύματα, τα πολιτεύματα δηλαδή στα οποία άρχουν οι πολλοί και όχι μόνο ένας ή λίγοι είναι δυο, η λεγόμενη “πολιτεία” και η παρέκβασή της, η δημοκρατία.

Α) “Πολιτεία” / Νομοκρατία

Με τον όρο “πολιτεία” ο Αριστοτέλης εννοεί το πολίτευμα εκείνο όπου την εξουσία ασκούν οι πολλοί με στόχο το κοινόν συμφέρον⁷⁵ και βάση τους καλώς κειμένους νόμους ως ύψιστη ρυθμιστική αρχή της πολιτείας.⁷⁶ Και καλώς κείμενοι νόμοι είναι στην προκειμένη περίπτωση οι νόμοι που αποβλέπουν στο συμφέρον (ευδαιμονία) όλων ανεξαιρέτως των πολιτών. Η “πολιτεία” είναι μικτό πολίτευμα, αφού αποτελεί συγκερασμό ολιγαρχίας και δημοκρατίας. Και όταν ο συγκερασμός ολιγαρχίας και δημοκρατίας αποκλίνει προς τη δημοκρατία ονομάζεται “πολιτεία”, ενώ όταν αποκλίνει προς την ολιγαρχία, ονομάζεται αριστοκρατία, επειδή η ευγενική καταγωγή και η παιδεία συνάπτονται συχνά με τους οικονομικά ισχυρούς, τους οποίους γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο τους θεωρούν ωραίους, ενάρετους και σπουδαίους. Συμβαίνει δηλαδή μερικές φορές τα κατά βάσιν αριστοκρατικά γνώρισματά του σωματικού και ψυχικού κάλλους, της παιδείας και της ευγενικής καταγωγής να χαρακτηρίζουν και τους εύπορους, τους ολιγαρχικούς.⁷⁷ Σχετικά με το όνομα αυτού του μικτού⁷⁸ πολιτεύματος ελέγχθη ήδη ότι παρουσιάζει ένα έλλειμμα και ότι ορθότερο θα ήταν

⁷¹ Ότι πρόκειται για κληρονομική μορφή εξουσίας δηλώνεται άλλωστε ρητά από τον Αριστοτέλη (βλ. Πολιτικά 1292b 5-6).

⁷² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1292b 7-9.

⁷³ Πβ. W. SIEGFRIED, «Zur Staatslehre des Aristoteles» 316, και R. G. MULGAN, Aristotle's Political Theory 72-73. Οι τέσσερις αυτές μορφές μπορούν να αναχθούν σε δυο κύριες, στην ολιγαρχία του πλούτου και στην ολιγαρχία την κληρονομική, λέει ο E. BARKER, Political Thought 468.

⁷⁴ Βλ. E. BARKER, Political Thought 467-468.

⁷⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279a 37-39.

⁷⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1282b 2-3. Πβ. Γ 16.

⁷⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1293b 33-42: ἔστι γὰρ πολιτεία ὡς ἀπλῶς εἶπεῖν μίξις ὀλιγαρχίας καὶ δημοκρατίας, εἰώθασι δὲ καλεῖν τὰς μὲν ἀποκλινούσας πρὸς τὴν δημοκρατίαν πολιτείας, τὰς δὲ πρὸς τὴν ὀλιγαρχίαν μᾶλλον ἀριστοκρατίας διὰ τὸ μᾶλλον ἀκολουθεῖν παιδείαν καὶ εὐγένειαν τοῖς εὐπορωτέροις... ὅθεν καὶ καλοὺς καγαθοὺς καὶ γνωρίμους τούτους προαγαγορεύουσιν. ἐπεὶ οὖν ἡ ἀριστοκρατία βούλεται τὴν ὑπεροχὴν ἀπονέμειν τοῖς ἀρίστοις τῶν πολιτῶν, καὶ τὰς ὀλιγαρχίας εἶναι φασὶν ἐκ τῶν καλῶν καγαθῶν μᾶλλον.

⁷⁸ Στην πράξη, πρέπει να υποθέσουμε, όλα τα πολιτεύματα έχουν κατά κάποιο τρόπο ένα μικτό χαρακτήρα, κάποιες δηλαδή αποκλίσεις προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Έτσι άλλωστε εξηγούνται και οι μεταβολές των πολιτευμάτων. Οι αμιγείς - τυπικές μορφές τους είναι περισσότερο θεωρητικές κατασκευές.

να ονομάζεται νομοκρατία,⁷⁹ επειδή στο πολίτευμα αυτό ο ρόλος του νόμου είναι εξαιρετικά σημαντικός, είναι θα λέγαμε στη γλώσσα του Αριστοτέλη το κύριον, ο κύριος ρυθμιστής των πολιτικών πραγμάτων, της λειτουργίας αυτής της πολιτείας. Γι' αυτό θα μπορούσε μάλλον να συμφωνήσει κανείς, όσον αφορά το εν λόγω πολίτευμα, με την δημοκρατική επιχειρηματολογία, σύμφωνα με την οποία «η κυριαρχία του νόμου είναι ασυμβίβαστη με τη φύση των άλλων πολιτευμάτων, γι' αυτό και προβάλλεται ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δημοκρατίας (ενν. της “πολιτείας”: Δ.Ι.Π.), όπως η ελευθερία και ισότης».⁸⁰

Είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν μας δίνει μια συστηματική παρουσίαση της “πολιτείας”.⁸¹ Αυτό βεβαίως ισχύει και για όλα τα άλλα πολιτεύματα. Η έλλειψη συστηματικής έκθεσης των θεμάτων χαρακτηρίζει τα Πολιτικά γενικότερα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε κατά τρόπο αυθαίρετο απόψεις, όπως είναι π.χ. εκείνες του R. G. Mulgan, ότι στην περίπτωση της “πολιτείας” δεν είναι βέβαιο, αν στην εξουσία συμμετέχει η πλειοψηφία των πολιτών ή μόνο μία μειοψηφία.⁸² Στο σημείο αυτό ο Mulgan επικαλείται τη θέση του Αριστοτέλη σύμφωνα με την οποία όρος ορθής ανάμιξης δημοκρατίας και ολιγαρχίας είναι η δυνατότητα να ονομάζει κανείς το ίδιο πολίτευμα και δημοκρατία και ολιγαρχία,⁸³ Αυτό όμως με κανένα τρόπο δεν σημαίνει ότι, όταν έχουμε “πολιτεία”, δεν άρχουν οι πολλοί, και μάλιστα, όταν ο ορισμός της “πολιτείας” δεν αφήνει καμιά αμφιβολία περί αυτού. Σημαίνει απλώς ότι στην περίπτωση της “πολιτείας” είναι έντονη η παρουσία τόσο ολιγαρχικών όσο και δημοκρατικών στοιχείων. Κυρίαρχα όμως είναι τα στοιχεία της καλής δημοκρατίας, ήτοι: η εξουσία ανήκει στους πολλούς και ασκείται προς το κοινό συμφέρον. Ούτε επίσης μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι «μια πολιτεία που είναι συμβιβασμός ολιγαρχίας και δημοκρατίας δεν είναι αναγκαίο να αποτελείται από ολιγαρχικά και δημοκρατικά στοιχεία. Όταν η “πολιτεία” περιγράφεται π.χ. ως η εξουσία της μεσαίας τάξεως ή εκείνων που έχουν μέτρια εισοδήματα, είναι ένα μετριοπαθές πολίτευμα, αλλά όχι κατανάγκη ένα μικτό πολίτευμα».⁸⁴ Εδώ διερωτάται κανείς είναι δυνατόν να μην αποτελείται από ολιγαρχικά και δημοκρατικά στοιχεία ένα πολίτευμα που είναι συμβιβασμός ολιγαρχίας και δημοκρατίας, Εξάλλου ένα πολίτευμα της μεσαίας κοινωνικής τάξεως είναι ουσιαστικά ένα μικτό πολίτευμα, αποτελεί δηλαδή ένα είδος συμβιβασμού και συγκερασμού των ακραίων κοινωνικών τάξεων, των πλουσίων και των φτωχών. Και ακριβώς ένα τέτοιο πολίτευμα των οικονομικά μέσων πολιτών, οι οποίοι συγχρόνως είναι και κάτοχοι των ηθικών αρετών, που αποτελούν μεσότητες μεταξύ υπερβολής και ελλείψεως, είναι και η λεγόμενη “πολιτεία”.⁸⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι η έννοια της μεσότητας είναι για τον Αριστοτέλη καίριας σημασίας τόσο για την ηθική του όσο και για την πολιτική του σκέψη. Δεν θα ήταν ίσως άστοχο να συμφωνήσει κανείς με τον G.J.D. Aalders,⁸⁶ σύμφωνα με τον

⁷⁹ Μερικοί προτείνουν τον όρο τιμοκρατία αντί του “πολιτεία” (πβ. W. SIEGFRIED, «Zur Staatslehre des Aristoteles» 293) στηριζόμενοι στην ορολογία των Ηθικών Νικομαχείων (1160a 33-34 και 1160b 17). Νομίζω ότι ο όρος τιμοκρατία, επειδή παραπέμπει στο κριτήριο των εισοδημάτων (τιμημάτων), δεν εκφράζει την ουσία του πολιτεύματος που είναι ο σεβασμός των νόμων και η ηθική αρετή των πολιτών, μαζί βεβαίως με την μέση περιουσιακή κατάσταση. Άλλωστε ο όρος τιμοκρατία είναι φορτισμένος αρνητικά με βάση την τιμοκρατία του Πλάτωνος, όπου μαζί με τη φιλοδοξία (επιδίωξη των τιμών) εκφράζει τη δίψα για τα χρήματα, τα υλικά αγαθά. (Πβ. K. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Πλάτων. Λόγος και μύθος 90-91).

⁸⁰ Ι.Σ. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ, Η θεωρητική θεμελίωση της δημοκρατίας 135.

⁸¹ Πβ. R. G. MULGAN, Aristotle's Political Theory 77.

⁸² Βλ. R.G. MULGAN, Aristotle's Political Theory 76.

⁸³ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1294a 14-16.

⁸⁴ R.G. MULGAN, Aristotle's Political Theory, σ.76.

⁸⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1295a 35 κέξ.

⁸⁶ G.J. AALDERS, «Die Mischverfassung und ihre historische Dokumentation in den Politica des Aristoteles» 202.

οποίο θα μπορούσε κανείς να ονομάσει το περιεχόμενο των Πολιτικών πολιτειολογία της χρυσής μεσότητας. Και τούτο, καθότι το πολίτευμα που έχει πολλούς οικονομικά μέσους πολίτες, και μάλιστα, όταν συμβαίνει αυτοί να είναι και κάτοχοι των ηθικών αρετών που είναι μεσότητες μεταξύ υπερβολής και έλλειψης, είναι, όπως εξηγεί ο Αριστοτέλης στο Δ 11 των Πολιτικών του, το ασφαλέστερο και διαρκέστερο πολίτευμα και πληροί όλες τις προϋποθέσεις, για να μπορεί να εξασφαλίζει όχι απλώς μια ασφαλή και ειρηνική ζωή, αλλά και το εν ζην, την ευδαιμονία όλων των πολιτών και μελών της πολιτικής κοινωνίας. Γι' αυτό ακριβώς και λέει ο Αριστοτέλης: *ἐπεὶ τοίνυν ὁμολογεῖται τὸ μέτριον ἄριστον καὶ τὸ μέσον*⁸⁷. Και είναι φυσικό ένα τέτοιο πολίτευμα μέσω των πολιτών να είναι και το καλύτερο για τις περισσότερες πολιτείες,⁸⁸ καθότι σύμφωνα με το Γ και το Η 2 των Πολιτικών η πολιτεία ουσιαστικά δεν είναι παρά μια συμβιωτική κοινότητα ανθρώπων, η οποία υπάρχει χάριν κυρίως της ευδαιμονίας των μελών της, την οποία προσπαθεί και οφείλει να προσπαθεί με όλα τα νόμιμα και ηθικά μέσα να διασφαλίσει.

Β) Δημοκρατία / Ελευθεροκρατία

Όταν λέμε σήμερα δημοκρατία, εννοούμε συνήθως στο πλαίσιο μιας γενικής, τυπικής και πολιτικής προσέγγισης του θέματος το πολίτευμα εκείνο, όπου κυρίαρχος είναι ο λαός, με την έννοια ότι αποτελεί την πρωταρχική και έσχατη πηγή εξουσίας. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας στην πρακτική της εφαρμογή δεν σημαίνει βέβαια ταύτιση κυβερνώντων και κυβερνωμένων, αλλά σημαίνει υιοθέτηση της αρχής της πλειοψηφίας και της αντιπροσωπευσης. Αντίθετα στις αρχαίες ελληνικές δημοκρατίες η λαϊκή κυριαρχία σημαίνει αυτομάτως, εφόσον πρόκειται για άμεσες δημοκρατίες, ταύτιση, βασικά, κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Και ορίζεται η αρχαία ελληνική δημοκρατία από τον Αριστοτέλη ως το πολίτευμα εκείνο όπου την εξουσία κατέχουν και ασκούν συλλογικά και κατά πλειοψηφία, κυρίως μέσα από την περίφημη εκκλησία του δήμου όλοι οι ελεύθεροι πολίτες που συμβαίνει να είναι φτωχοί: *ἔστι δημοκρατία ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ᾖσιν*.⁸⁹ Ο ορισμός αυτός της δημοκρατίας είναι ο πληρέστερος απ' όλους όσους μας δίνει ο Αριστοτέλης, καθόσον περιλαμβάνει τρία βασικά γνωρίσματα του δημοκρατικού πολιτεύματος από τα οποία τα δύο είναι ποιοτικά - σύμφωνα με τη σχετική αξιολογία του Αριστοτέλη - η ελευθερία και η οικονομική κατάσταση, και το τρίτο είναι ποσοτικό, ήτοι ο αριθμός των φορέων της εξουσίας. Μπορούμε εδώ να παρατηρήσουμε ότι το συστατικό στοιχείο της πλειοψηφίας των φτωχών αντιπροσωπεύει το πολιτικό - τεχνοκρατικό κριτήριο της δημοκρατίας, ενώ η ελευθερία αντιπροσωπεύει το πολιτικό - ηθικό κριτήριο, καθόσον η ελευθερία δεν είναι για την ελληνική αρχαιότητα απλώς και μόνο μία πολιτική και κοινωνική αξία, όπως άλλωστε και στην εποχή μας, αλλά είναι και μία ηθική αξία, αφού αποτελεί όχι απλώς την προϋπόθεση για πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα, αλλά ακόμη και για την ηθική προαγωγή του ανθρώπου, αφού η ελευθερία συνάπτεται με την αρετή, και η δουλεία, η "φύσει δουλεία" συνάπτεται με την κακία: *οὐθενὶ ἀλλ' ἢ ἀρετὴ καὶ κακία διορίζουσι τὸ δοῦλον καὶ ἐλεύθερον*,⁹⁰ λέει ο Αριστοτέλης στο πλαίσιο μιας οντολογικής θεώρησης της αρετής και της κακίας. Γι' αυτό "φύσει δούλοι" θεωρούνται αυτοί που από τη φύση τους, λόγω δηλαδή μιας πνευματικής αναπηρίας ως προς

⁸⁷ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1295b 3-4.

⁸⁸ Ενδιαφέρουσα για το θέμα αυτό είναι η μελέτη του P. E. J. SCHACHER, «Die mittlere Verfassung als die für die meisten Staaten durchschnittlich beste Verfassung» 65-82.

⁸⁹ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1290b 17-19.

⁹⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1255a 39-40.

τις λογικές και βουλευτικές δυνάμεις ούτε τον εαυτό τους μπορούν να εξουσιάζουν και να διοικούν ούτε αρετές ηθικές και διανοητικές, πέρα από τις λεγόμενες οργανικές και διακο- νικές αρετές⁹¹- δεξιότητες που είναι απαραίτητες για την επιτέλεση του έργου τους, μπο- ρούν να αποκτήσουν.⁹²

Πριν έρθουμε α) στην ανάλυση της έννοιας της δημοκρατίας, β) στα γνωρίσματά της, γ) στις θεμελιώδεις αρχές της και δ) στις διάφορες μορφές της να πούμε ότι, όταν μιλάει ο Αριστοτέλης για τη δημοκρατία, αλλά και για τα άλλα πολιτεύματα έχει κυρίως στο μυαλό του τη δημοκρατία, και γενικά τη πολιτική ζωή των Αθηναίων. Η λέξη δήμος, το πρώτο συνθετικό της λέξης δημοκρατία σημαίνει αφενός τον λαό στο σύνολό του, και ακριβέστε- ρα όλους εκείνους που έχουν κάποια πολιτικά δικαιώματα, και αφετέρου τους απλούς αν- θρώπους - πολίτες που δεν διακρίνονται ούτε για την αριστοκρατική τους καταγωγή ούτε για την ιδιαίτερη παιδεία τους και αρετή, ούτε για την αφθονία υλικών αγαθών. Και η λέξη δημοκρατία στον Αριστοτέλη σημαίνει πρώτον γενικά το κράτος, την εξουσία του δήμου, του λαού - μ' αυτή την έννοια αντιπαράτίθεται στην ολιγαρχία, στην εξουσία των λίγων αλλά και στην μοναρχία, την εξουσία του ενός - και δεύτερον σημαίνει ειδικότερα και κυ- ρίως τη μία από τις δυο παραλλαγές του πολυαρχικού πολιτεύματος, του πολιτεύματος των πολλών, και συγκεκριμένα την κακή, την μη ορθή παραλλαγή του, την παρέκβαση δηλαδή της λεγόμενης πολιτείας. Πρόκειται για το πολίτευμα, όπου την εξουσία την ασκεί η πλειοψηφία των ελεύθερων πολιτών που συμβαίνει να είναι φτωχοί. Το πολίτευμα της δη- μοκρατίας με την έννοια της πολυαρχικής γενικά εξουσίας αρχικά ονομαζόταν κατά πάσαν πιθανότητα ισονομία, που σημαίνει την ισότητα των πολιτών έναντι του νόμου, την ίση μεταχείρισή τους από τα θεσμικά όργανα της πολιτείας. «Η λέξη δημοκρατία πλάστηκε ίσως από τους αντιπάλους του πολιτεύματος - τους “ολιγαρχικούς” που χαρακτήριζαν το δικό τους σύστημα “αριστοκρατία” - και η πρόθεσή τους ήταν μειωτική, με την εξής έν- νοια: το νέο αυτό πολίτευμα, που θέλει να είναι πολίτευμα ισότητας, είναι κι αυτό στην πραγματικότητα μια άλλη εξουσία, μια μορφή του κράτους, “-κρατία” όμως αντί να είναι η φυσική εξουσία, το κράτος των “αρίστων”, “αριστοκρατία”, είναι κράτος του “δήμου”, “δημοκρατία”, μια εξουσία δηλαδή του “όχλου” πάνω στους εκλεκτούς».⁹³

Είναι όμως καιρός να έρθουμε στην ανάλυση της έννοιας της δημοκρατίας. Εδώ είναι ανάγκη να σημειώσουμε ότι παρά το γεγονός ότι η βιβλιογραφία, όσον αφορά τη θεωρία της δημοκρατίας στον Αριστοτέλη, είναι τεράστια, δεν έχει καταβληθεί προσπάθεια να ι- δωθούν οι διάφορες τάσεις των Αριστοτελικών ορισμών της δημοκρατίας μέσα από ένα πρίσμα ενότητας των προοπτικών τους. Λείπει δηλαδή μια συστηματική - δομική ανάλυση των σχετικών κειμένων των Πολιτικών που να αναδεικνύει την ενότητα της σκέψης και της επιχειρηματολογίας του Αριστοτέλη.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να αναλύσω την έννοια της δημοκρατίας στον Αριστοτέλη υπό το πρίσμα των κατηγοριών της ποιότητας και της ποσότητας. Ποιότητα θεωρεί ο Αρι- στοτέλης την ελευθερία, τον πλούτο, την παιδεία και την καταγωγή, την ευγενική καταγω- γή, και ποσότητα το πλήθος, τον αριθμό των πολιτών.⁹⁴ Σύμφωνα με έναν ορισμό του Αρι- στοτέλη δημοκρατία είναι το πολίτευμα, στο οποίο την εξουσία κατέχουν οι άποροι.⁹⁵ Σύμφωνα μ' αυτήν την κατανόηση της δημοκρατίας αποφασιστικής σημασίας δεν είναι ο

⁹¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1259b 23.

⁹² Πβ. Δ. Ι. ΠΑΠΑΔΗΣ, «Είναι τελικά η δημοκρατία πολίτευμα μειοψηφίας;», Δ.Ι. Παπαδής (εκδ.), Το αν- θρώπινο πρόσωπο της δημοκρατίας 22-23.

⁹³ F. WOLFF Ο Αριστοτέλης και η πολιτική 137.

⁹⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1296b 17-19. Και ασφαλώς βλέπει τα αγαθά αυτά ως ποιότητες, διότι αυτά διαφο- ροποιούν ποιοτικά τους οντολογικά - ποσοτικά ίσους πολίτες, ώστε να κατατάσσονται σε διάφορες κοινωνι- κές -πολιτικές κατηγορίες.

⁹⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279b 18-19.

αριθμός των πολιτών - φορέων της εξουσίας, αλλά η συγκεκριμένη ποιότητά τους, το γεγονός δηλαδή της οικονομικής κατάστασης, της ανέχειας τους. Πρόκειται για μια αρνητική ποιότητα, ένα αρνητικό κριτήριο,⁹⁶ διότι δηλώνει μια απουσία, ένα έλλειμμα πλούτου. Οικονομικά λοιπόν κριτήρια, ο πλούτος και η φτώχεια, όχι ο αριθμός, το πλήθος των φορέων της εξουσίας λαμβάνονται ως κριτήριο της ολιγαρχίας και της δημοκρατίας αντιστοίχως, και μάλιστα ανεξάρτητα από το γεγονός αν οι πλούσιοι ή οι φτωχοί είναι λίγοι ή πολλοί. Το τελευταίο αυτό θεωρείται ένα απλό συμβεβηκός, ένα τυχαίο ή τέλος πάντων ένα χωρίς πολιτική σημασία γεγονός. Γνωρίζει βεβαίως ο Αριστοτέλης ότι στην πραγματικότητα και κατά κανόνα (χωρίς μάλιστα εξαίρεση) οι πλούσιοι είναι λίγοι και οι φτωχοί πολλοί.⁹⁷ Και ενώ ο Αριστοτέλης ανάγει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην ολιγαρχία και στη δημοκρατία, στον πλούτο και στη φτώχεια, στην οικονομική τους δηλαδή κατάσταση, μας αιφνιδιάζει με την ξαφνική μετάβασή του στην έννοια και την αξία της ελευθερίας. Προφανώς θέλει με τον τρόπο αυτό να υπογραμμίσει ότι, ενώ η ελευθερία σε όλα τα πολιτεύματα εξασφαλίζει απλώς το δικαίωμα του πολίτη, στην περίπτωση της δημοκρατίας είναι αρκετή αυτή και μόνο, να εξασφαλίσει και το δικαίωμα συμμετοχής σε όλα σχεδόν τα αξιώματα της πολιτείας. Αντίθετα στην ολιγαρχία για τη συμμετοχή στα αξιώματα αυτής της πολιτείας είναι απαραίτητη πέρα από την ελευθερία (που δηλώνει την κατάσταση του ελευθέρου και όχι του δούλου) και η κατοχή σημαντικής περιουσίας. Και καταλήγει ο Αριστοτέλης στο ρεαλιστικό συμπέρασμα ότι «δημοκρατία έχουμε εκεί όπου την εξουσία κατέχουν οι φτωχοί και ολιγαρχία εκεί όπου άρχουν οι πλούσιοι. Συμβαίνει βεβαίως οι πρώτοι να είναι πολλοί και οι δεύτεροι λίγοι. Διότι οι ελεύθεροι είναι πολλοί και οι πλούσιοι λίγοι».⁹⁸ Και στις δυο δηλαδή περιπτώσεις άρχουν οι ελεύθεροι, γιατί μόνο αυτοί είναι πολίτες. Στην περίπτωση της δημοκρατίας αρκεί αυτό και μόνο το γεγονός της ελευθερίας για τη συμμετοχή στην εξουσία. Δεν χρειάζονται άλλα προσόντα. Στην περίπτωση όμως των άλλων πολιτευμάτων η ελευθερία δεν είναι αρκετή. Χρειάζονται και άλλα προσόντα, όπως είναι στην περίπτωση π.χ. της ολιγαρχίας ο πλούτος.

Απ' αυτήν την κατανόηση της έννοιας της δημοκρατίας προκύπτει ότι τα θεμελιώδη στοιχεία μιας δημοκρατίας είναι η ελευθερία, η φτώχεια και η αριθμητική υπεροχή των φορέων της εξουσίας. Πρόκειται ασφαλώς για μια πληρέστερη θεώρηση της δημοκρατίας ενσχέσει με τις προηγούμενες, διότι το ποσοτικό κριτήριο αναβαθμίζεται και καθίσταται ισότιμο με τα ποιοτικά κριτήρια της ελευθερίας και της οικονομικής κατάστασης. Το ποσοτικό δηλαδή κριτήριο δεν είναι πλέον απλό συμβεβηκός της δημοκρατίας αλλά βασικό συστατικό της στοιχείο. Αυτό σημαίνει ότι ένας δημοκρατικός λαός δεν αποτελεί ποτέ μειοψηφία. Σε μια τέτοια παράδοξη και ιστορικά αμαρτύρητη περίπτωση θα είχαμε μια πτωχοκρατική ολιγαρχία, μια ολιγαρχία των φτωχών, και οπωσδήποτε ολιγαρχικό πολίτευμα με την έννοια των ολίγων μετόχων της εξουσίας, και πάντως όχι δημοκρατία, δηλαδή πολυαρχικό πολίτευμα. Τελικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι πολλοί με την έννοια της πλειοψηφίας επί του συνόλου των πολιτών συνιστούν το αποφασιστικό και ουσιαστικό στοιχείο της δημοκρατίας. Όπου - λέει ο Αριστοτέλης - η αριθμητική υπεροχή των φτωχών αντισταθμίζει και ξεπερνάει την ποιοτική υπεροχή των ολίγων, εκεί γεννιέται η δημοκρατία, και συγκεκριμένα εκείνο το ιδιαίτερο είδος της δημοκρατίας που αντιστοιχεί στο είδος της πλειοψηφίας των πολλών, στην ιδιαιτερότητα, στην ποιότητα του δήμου, στον γεωργικό π.χ. δήμο.⁹⁹ Έτσι η αρχή της πλειοψηφίας καθίσταται το κυρίαρχο συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας και υποδηλώνει την εναντίωση των πολλών στην εξουσία, τη βία, την αυθαιρεσία,

⁹⁶ Βλ. Α. KAMP, Aristoteles' Theorie der Polis 127.

⁹⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1279b 39- 1280a 4.

⁹⁸ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1290b 1- 3

⁹⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1296b 24-28.

και την αυθεντία του ενός ή των ολίγων. Τώρα η μόνη αυθεντία είναι ο άνθρωπος ως άνθρωπος και όχι ο άνθρωπος ως φορέας μια συγκεκριμένης κοινωνικοπολιτικής λειτουργίας και αποστολής, ως φορέας ενός αξιώματος της πολιτείας. Αυτή η νέα έννοια και θεώρηση του ανθρώπου που τόσο εύστοχα εκφράστηκε για πρώτη φορά με την περίφημη ρήση του Πρωταγόρα: πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος έμελλε να οδηγήσει στην εισαγωγή και καθιέρωση της αρχής της πλειοψηφίας και κατ' επέκταση της δημοκρατίας.

Όμως η αρχή της πλειοψηφίας, όσο αποφασιστική και αν είναι, αφού χωρίς αυτήν δεν μπορεί να λειτουργήσει η δημοκρατία, είναι με την έννοια της εξουσίας των πολλών μόνο η μια από τις τρεις βασικές αρχές της δημοκρατίας. Οι άλλες δύο είναι η ελευθερία και η ισότητα. Αυτές τις τρεις αρχές της δημοκρατίας πρέπει να τις εξετάσουμε στο πλαίσιο της διαλεκτικής ενότητάς τους, αφού βέβαια προηγουμένως εξετάσουμε την κάθε μία χωριστά. Για την εξουσία των πολλών που εκφράζει τη λαϊκή κυριαρχία και χαρακτηρίζει τη δημοκρατία πρέπει να πούμε ότι ο Αριστοτέλης εκφράζεται ανεπιφύλακτα θετικά. Τη θετική του στάση απέναντι στη δημοκρατία με τη γενική της έννοια, την έννοια δηλαδή της εξουσίας των πολλών, της πλειοψηφίας των πολιτών της πόλεως¹⁰⁰ τη θεμελιώνει με διάφορα επιχειρήματα που συνοψίζονται στα εξής α) είναι το σταθερότερο¹⁰¹ πολίτευμα, επειδή είναι το πιο αδιάφθορο¹⁰² και εξασφαλίζει τη μεγαλύτερη κοινωνική ισορροπία και συνοχή,¹⁰³ β) επιτρέπει την ομαλή εναλλαγή των πολιτών στα διάφορα αξιώματα,¹⁰⁴ και κυρίως γ) επειδή οι πολλοί, αν και ο καθένας χωριστά δεν είναι σπουδαίος, στην ολότητά τους, ως σύνολο και μέσα από την διαλεκτική τους ενότητα φαίνεται ότι είναι δυνατόν να υπερέχουν έναντι των ολίγων και σπουδαίων, διότι, όταν είναι πολλοί, ο καθένας έχει ένα μέρος αρετής και φρόνησης, και όταν συγκεντρωθούν γίνεται το πλήθος σαν ένας άνθρωπος που έχει πολλά πόδια και χέρια και αισθητήρια όργανα. Το ίδιο συμβαίνει και όσον αφορά το ήθος και τη διανοητική ικανότητα.¹⁰⁵

Αποτελεί όμως η αρχή της πλειοψηφίας επαρκές και αποκλειστικό κριτήριο δημοκρατικής διακυβέρνησης; Πολλοί υποστηρίζουν¹⁰⁶ ότι ούτε αποκλειστικό ούτε επαρκές κριτήριο της δημοκρατίας είναι, διότι η αρχή της πλειοψηφίας χαρακτηρίζει και τις ολιγαρχίες και τις αριστοκρατίες, αφού και εκεί οι αποφάσεις λαμβάνονται με βάση την αρχή της πλειοψηφίας. Αυτό βεβαίως είναι αληθές, όπως επίσης είναι αληθές, σημειώνει άλλωστε ο ίδιος ο Αριστοτέλης, ότι όπου οι μέτοχοι της εξουσίας είναι λίγοι, μία μειοψηφία πολιτών,

¹⁰⁰ Πρόκειται κατεξοχήν για το πολίτευμα της λεγόμενης “πολιτείας”, όπως σαφώς προκύπτει από τα επιχειρήματα που παραθέτει. Εξάλλου τη δημοκρατία τη θεωρεί μη ορθή πολιτεία.

¹⁰¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1296a 7 κεξ. Διότι στην “πολιτεία” η πλειονότητα των μέσων πολιτών λειτουργεί εξισορροπητικά στις συγκρούσεις των πλουσίων (ολιγαρχία) και των φτωχών (δημοκρατία), οι οποίες οδηγούν στην καταστροφή των ακραίων αυτών πολιτευμάτων.

¹⁰² Διότι ο κίνδυνος διαφθοράς των πολλών είναι πολύ μικρότερος από τον κίνδυνο διαφθοράς των ολίγων (Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1286a 31- 33).

¹⁰³ Διότι η κοινωνική ισορροπία και συνοχή διαταράσσεται από τις αντιθέσεις και το μίσος των πλουσίων εναντίον των φτωχών και αντιστρόφως. Οι πρώτοι περιφρονούν τους δεύτερους και οι δεύτεροι φθονούν τους πρώτους. Οι πρώτοι είναι αλαζόνες και οι δεύτεροι μοχθηροί. Αυτά όμως τα πάθη και πολλά άλλα παρόμοια υποσκάπτουν την ενότητα, τη συνοχή και την ισορροπία στις σχέσεις των πολιτών. Η πολιτεία όμως θεμελιώνεται σταθερά πάνω στις αξίες της φιλίας, της ισότητας και της δικαιοσύνης. Και αυτά εξασφαλίζονται σε μια κοινωνία με ισχυρή μεσαία τάξη (Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1295b 9-27).

¹⁰⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1261a 29 κεξ. Εδώ ο Αριστοτέλης λέει ότι, όταν οι πολίτες μιας πολιτείας είναι ελεύθεροι και ίσοι, πρέπει να συμμετέχουν εκ περιτροπής όλοι στην εξουσία, ενώ, όταν είναι άνισοι, όταν κάποιιοι δηλαδή υπερέχουν ως προς την αρετή και τα προσόντα γενικά, αυτοί πρέπει να κυβερνούν συνεχώς. Αυτή την τάξη υπαγορεύει η δικαιοσύνη. Αυτή η δημοκρατική αρχή της εναλλαγής των πολιτών στα διάφορα αξιώματα πρέπει να τηρείται, ακόμη και όταν δεν είναι σκόπιμη, δηλαδή η πιο αποτελεσματική.

¹⁰⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1281a 42- 1281b 7.

¹⁰⁶ Βλ. π.χ. Α. KAMP, *Aristoteles' Theorie der Polis* 126, και R. G. MULGAN, «Aristotle's Analysis of Oligarchy and Democracy» 319.

δεν έχουμε κατανάγκην ολιγαρχία. Και συνεχίζει λέγοντας ότι το χαρακτηριστικό στοιχείο - κριτήριο κάθε πολιτεύματος είναι ποιοτικό.¹⁰⁷ Γι' αυτό όμως το θέμα έγινε ήδη λόγος. Σχετικά όμως με το εν λόγω ζήτημα πρέπει να λεχθεί ότι ανάμεσα στη δημοκρατία και τα άλλα πολιτεύματα υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά. Στην περίπτωση καταρχήν της "πολιτείας" όλοι όσοι έχουν πολιτικά δικαιώματα είναι ενεργοί πολίτες, συμμετέχουν στην εξουσία χωρίς να είναι απαραίτητα φτωχοί. Στην περίπτωση της δημοκρατίας συμμετέχουν στην εξουσία ως ενεργοί πολίτες όλοι οι ελεύθεροι ενήλικες άνδρες που συμβαίνει να είναι άποροι, και όλοι αυτοί αποτελούν απόλυτη πλειοψηφία σε σχέση με το σύνολο των πολιτών - ενεργών και παθητικών μαζί - της πόλεως, ενώ στα άλλα πολιτεύματα δεν ισχύει κάτι τέτοιο.

Η αρχή όμως της πλειοψηφίας που αποτελεί το θεμέλιο της δημοκρατίας παραπέμπει αυτομάτως στην αρχή της ισότητας και κατά δεύτερο λόγο στην έννοια της ελευθερίας. Ας δούμε πρώτα τη σχέση της αρχής της πλειοψηφίας με την αρχή της ισότητας. Η ισχύς της αρχής της πλειοψηφίας προϋποθέτει, και μάλιστα αναγκαία, την ισχύ της αρχής της ισότητας. Διότι, αν οι πολίτες μιας κοινωνίας - πολιτείας ή μιας κοινωνικής ομάδας είναι άνισοι, είναι αδύνατη η εφαρμογή της αρχής της πλειοψηφίας, αφού ένας μπορεί να αξίζει όσο χιλιάδες: *εἷς ἐμοί μύριοι, ἐάν ἄριστος ᾦ*, όπως λέει ο Ηράκλειτος.¹⁰⁸ Βασικό λοιπόν χαρακτηριστικό και κριτήριο λειτουργίας της δημοκρατίας είναι η ισότητα, η ισότητα η αριθμητική και όχι η αξιοκρατική, η αναλογική.¹⁰⁹ Για τη δημοκρατία το δίκαιο θεμελιώνεται πάνω σ' αυτήν την ισότητα, και η ισότητα θεμελιώνεται πάνω στην ελευθερία της καταγωγής.¹¹⁰ Και αφού το δίκαιο της δημοκρατίας θεμελιώνεται στην ισότητα, κυρίαρχη δύναμη - είναι εύλογο - στη δημοκρατία είναι η πλειοψηφία, και δίκαιο είναι ό,τι αποφασίζουν οι περισσότεροι. Κάθε πολίτης, υποστηρίζουν οι δημοκρατικοί, πρέπει να έχει ίσα δικαιώματα. Στις δημοκρατίες λοιπόν μεγαλύτερη δύναμη έχουν οι άποροι παρά οι εύποροι, αφού είναι περισσότεροι, και η γνώμη των περισσότερων υπερσχύει.¹¹¹ Βεβαίως ο Αριστοτέλης δεν αποδέχεται κατά τρόπο γενικό και ισοπεδωτικό την ισότητα των ανθρώπων. Δέχεται βεβαίως την οντολογική ισότητα όλων των ελεύθερων ανθρώπων με την έννοια της απόδοσης πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους ελευθέρους (όχι βέβαια στους "φύσει δούλους" βάσει οντολογικών - βιολογικών κριτηρίων) και με την έννοια της ισονομίας - γι' αυτό άλλωστε και στηρίζει με την περίφημη αθροιστική θεωρία του την υπεροχή των μη σπουδαιών πολλών έναντι των ολίγων και σπουδαιών και έτσι στηρίζει τη δημοκρατία ως πολιτεύμα της κυριαρχίας του λαού - δεν δέχεται όμως την αριθμητική¹¹² - μαθηματική ισοσύνη και δικαιοσύνη παρά μόνον, όταν και εφόσον αφορά ίσους ανθρώπους, ίσους ποιοτικά, δηλαδή ως προς την αρετή, το έργο τους και τα προσόντα τους γενικά. Όταν πρόκειται δηλαδή για άνισους ποιοτικά ανθρώπους, τότε η δικαιοσύνη δεν ταυτίζεται με το *ίσον* αλλά με το *άνισον*,¹¹³ τότε το δίκαιο είναι *ανάλογον* η¹¹⁴ και απονέμεται *κατ' αξίαν*.¹¹⁵ Έτσι συνάγεται το πολιτικό συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι που υπερέχουν στην αρετή πρέπει να έχουν περισσότερα δικαιώματα (στην κατάληψη αξιωμάτων) από τους ίσους ως προς

¹⁰⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1290a 30 κεξ.

¹⁰⁸ H. DIELS- W. KRANZ, Die Fragmente der Vorsokratiker B 49.

¹⁰⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 3-4.

¹¹⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 10-11 και 1280a 24-25.

¹¹¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 4-10.

¹¹² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1302a 7.

¹¹³ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1280a 11-13.

¹¹⁴ ΑΡΙΣΤ., ΗΘ. ΝΙΚ. 1131a 29. Στην περίπτωση δηλαδή αυτή έχουμε "διανεμητική δικαιοσύνη" (τό *ἐν διανομῇ δίκαιον*) που συνίσταται στην αναλογική διανομή των υλικών αγαθών, των αξιωμάτων και των τιμών με κριτήριο την ποιότητα, την αξία του πολίτη (ΑΡΙΣΤ., ΗΘ. ΝΙΚ. Ε 6 και Ε 7).

¹¹⁵ ΑΡΙΣΤ. ΗΘ. ΝΙΚ. 1131a 26 και Πολιτικά 1178a 20 και 1280a 11-13.

την ελευθερία, την καταγωγή και τον πλούτο.¹¹⁶ Γι' αυτό δεν μπορεί να συμφωνήσει ο Αριστοτέλης με τους δημοκρατικούς που απαιτούν η συμμετοχή στα αξιώματα να στηρίζεται αποκλειστικά στο κριτήριο της ελευθερίας, ούτε βέβαια με τους ολιγαρχικούς που απαιτούν να ισχύει ο πλούτος ως μοναδικό κριτήριο.¹¹⁷

Θεμέλιο λοιπόν της ισότητας για τους δημοκρατικούς είναι η ελευθερία, η ύψιστη αρχή και αξία της δημοκρατίας. Για τους δημοκρατικούς ελευθερία σημαίνει δύο πράγματα: πρώτον το δικαίωμα συμμετοχής στην εξουσία: *ἐλευθερίας δέ ἐν μὲν τό ἐν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν*.¹¹⁸ Προϋπόθεση λοιπόν της συμμετοχής στην εξουσία είναι η ελευθερία. Και η ελευθερία εκφράζεται πρακτικά με τη συμμετοχή στην εξουσία. Ο τρόπος συμμετοχής των δημοκρατικών πολιτών στην εξουσία είναι ισότιμος στηρίζεται στην αριθμητική έννοια της ισότητας και της δικαιοσύνης.¹¹⁹ Εδώ αξίζει να σημειωθεί η στενή σύναψη της ελευθερίας με τις έννοιες της ισότητας και της δικαιοσύνης. Αυτές οι τρεις έννοιες είναι για τη δημοκρατία στενά συνδεδεμένες στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής ενότητας. Γι' αυτό πλανώνται όσοι νομίζουν¹²⁰ ότι ο Αριστοτέλης, ενώ ήθελε δήθεν να ορίσει την έννοια της ελευθερίας, τελικά μιλάει για την έννοια του δικαίου. Σχετικά με τη συμμετοχή όλων των ελευθέρων στην εξουσία η ιδανική βέβαια ρύθμιση θα ήταν όλοι να κυβερνούν όλους πάντοτε και ταυτοχρόνως. Επειδή όμως κάτι τέτοιο δεν είναι ασφαλώς πρακτικά δυνατόν, καθίσταται αναγκαία η εκ περιτροπής συμμετοχή όλων (βάσει της αρχής της ισότητας) των πολιτών στα διάφορα όργανα εξουσίας.¹²¹

Δεύτερον, για τους δημοκρατικούς ελευθερία σημαίνει να μπορεί κανείς να κάνει ό,τι του αρέσει.¹²² Αναμφίβολα η φράση αυτή εκφράζει ένα μεγάλο δημοκρατικό ιδεώδες, εκφράζει «την απόλυτη πολιτική και ιδιωτική αυτονομία. Το γεγονός ότι οι δημοκράτες κατανέμουν την εξουσία σε όλους τους πολίτες μέσα από ένα σύστημα της εκ περιτροπής κατάληψης των αξιωμάτων ανάγεται σ' αυτήν την επιθυμία για απόλυτη αυτονομία.¹²³ Έτσι η ελευθερία εμφανίζεται ως το θεμέλιο ή η ουσία της δημοκρατικής κοινωνίας ενγένει». ¹²⁴ Εξάλλου η θεώρηση της ελευθερίας ως αποφασιστικού νομιμοποιητικού κριτηρίου συμμετοχής στην εξουσία πρέπει να ερμηνευθεί και ψυχολογικά. Οι δημοκράτες δηλαδή θεωρούν την συμμετοχή τους στην εξουσία και ως έναν τρόπο έμπρακτης επιβεβαίωσης της διαφοράς τους από τους δούλους, οι οποίοι ασφαλώς δεν μπορούν να ζουν, όπως τους αρέσει, ούτε μπορούν να διεκδικήσουν δικαίωμα συμμετοχής στην εξουσία.¹²⁵

Απέναντι στην απόλυτη ελευθερία η θέση του Αριστοτέλη είναι φυσικά ανεπιφύλακτα αρνητική. Εξάλλου πώς θα ήταν δυνατόν να μην είναι, όταν η πόλις, της οποίας ήταν θαυμαστής, δεν είναι παρά ένα οργανωμένο σύνολο ανθρώπων, οι οποίοι συμβιώνουν σύμφωνα με μία ορισμένη τάξη (πολίτευμα), σύμφωνα με ορισμένους νόμους και αποβλέπουν

¹¹⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1281a 4 κεξ.

¹¹⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., ΗΘ. ΝΙΚ. 1131a 25-29.

¹¹⁸ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 2-3.

¹¹⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 3-11.

¹²⁰ Πρόκειται για τον J. P. DOLEZAL, (Aristoteles und die Demokratie 115), ο οποίος νομίζει ότι ο Αριστοτέλης έχασε τον στόχο του και αντί να μιλήσει για την έννοια της ελευθερίας μιλάει τελικά για την έννοια του δικαίου. Αυτό όμως που θέλει πράγματι ο Αριστοτέλης να κάνει είναι, να δείξει τη διαλεκτική ενότητα της ελευθερίας με το δίκαιον και το ίσον. Και δεν βλέπω που στηρίζεται η άποψή του ότι ο Αριστοτέλης ταυτίζει την έννοια της ελευθερίας περίπου με την έννοια της αναρχίας (ένθ. αν., 116).

¹²¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 2 κεξ.

¹²² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 11-12. Η περίφημη αυτή φράση αποδίδεται, ως γνωστόν, από τον Θουκυδίδη στον Περικλή, ο οποίος με τα λόγια αυτά ήθελε να εκφράσει την περηφάνια του για μια μεγάλη δημοκρατική κατάκτηση των Αθηναίων.

¹²³ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 14 κεξ.

¹²⁴ A. KAMP, Aristoteles' Theorie der Polis 134.

¹²⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 11-14.

στην πραγμάτωση κάποιων στόχων, έσχατος των οποίων είναι η ευδαιμονία. Για να επιτευχθεί όμως η ευδαιμονία, πρέπει ο άνθρωπος να ακολουθεί έναν ορισμένο τρόπο ζωής. Συγκεκριμένος τρόπος ζωής σημαίνει ζωή βάσει ορισμένων κανόνων, και κανόνες σημαίνουν ότι κάποια πράγματα επιτρέπονται και κάποια άλλα απαγορεύονται. Κατά συνέπεια ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζει όπως του αρέσει, διότι η απόλυτη ελευθερία αναιρεί την ίδια την έννοια της πολιτικής ζωής, της οργανωμένης κοινωνίας. Η αποδοχή μιας τέτοιας παράδοξης αρχής θα οδηγούσε με μαθηματική βεβαιότητα στην αταξία, στην αναρχία και στη διάλυση του ακραίου δημοκρατικού πολιτεύματος με πολίτες τους οπαδούς μιας τέτοιας αρχής. Πρέπει όμως να λεχθεί ότι ένα τέτοιο πολίτευμα δεν υπήρξε ποτέ. Σχετικά λοιπόν με το δόγμα αυτών των ακραίων και καθαρά υποθετικών δημοκρατιών ο Αριστοτέλης δηλώνει σαφέστατα και κατηγορηματικά την αντίθεσή του: «Στις δημοκρατίες που προβάλλουν ως κατεξοχήν δημοκρατικές¹²⁶ συμβαίνει κάτι που αντιτίθεται στο συμφέρον της πόλης. Και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχουν συλλάβει την ορθή έννοια της δημοκρατίας. Διότι δύο είναι γι' αυτούς τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δημοκρατίας, η κυριαρχία της πλειοψηφίας και η ελευθερία. Νομίζουν ότι η δικαιοσύνη ταυτίζεται με την ισότητα, και ισότητα είναι γι' αυτούς ό,τι αποφασίζει ο λαός πλειοψηφικά. Αυτός είναι κυρίαρχος. Ελευθερία και ισότητα είναι λοιπόν να κάνει κανείς ό,τι θέλει. Και έτσι σ' αυτές τις δημοκρατίες ζει ο καθένας όπως θέλει και σύμφωνα με ό,τι χρειάζεται, όπως λέει ο Ευριπίδης. Αυτό όμως δεν είναι σωστό. Διότι δεν πρέπει να θεωρείται δουλεία το να ζει κανείς σύμφωνα με το πολίτευμα αλλά σωτηρία του πολιτεύματος».¹²⁷ Θα έλεγε λοιπόν κανείς ότι κατά τη γνώμη του Αριστοτέλη η σχετική ελευθερία που προσδιορίζεται από τους νόμους και τους θεσμούς της πολιτείας είναι αυτή που διασφαλίζει τα συμφέροντα του ανθρώπου, προάγει τη ζωή του και οδηγεί κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις στην αληθινή ευδαιμονία. Αντίθετα η απόλυτη ελευθερία είναι ουσιαστικά δουλεία στον εγωισμό, στα πάθη και στην ανοησία του ανθρώπου και οδηγεί στην καταστροφή του ίδιου και της πολιτείας.¹²⁸

Ο Αριστοτέλης είχε ασφαλώς κατανοήσει την ύψιστη σημασία της ελευθερίας για την ανάπτυξη της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής του ανθρώπου, για την αξιοπρεπή ζωή του και για την αυτοπραγμάτωσή του ως ανθρώπου. Είχε κατανοήσει ότι αποτελεί θεμελιακό συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας ιδιαίτερα, αλλά και της πολιτικής ζωής γενικότερα και ότι δεν έχει μόνον έναν βαθιά ηθικό-ανθρωπολογικό χαρακτήρα αλλά και κοινωνικό. Γι' αυτό και η σχέση της με το κύρος των νόμων, των καλώς κειμένων νόμων, μπορεί κάλλιστα να είναι αρμονική, γιατί οι νόμοι προσδιορίζουν τα όρια της ελευθερίας, και το εύρος της ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας ειδικότερα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση της ελευθερίας με την ισότητα, διότι η ισότητα αφενός προϋποθέτει την ελευθερία και αφετέρου από την ελευθερία γεννιέται ανισότητα, καθότι ο ελεύθερος άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να κάνει ή να μην κάνει χρήση των δυνατοτήτων και δικαιωμάτων του. Για τον Αριστοτέλη η ισότητα είναι, στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής κατανόησής της, σωστική αρχή της πολιτείας, καθόσον εμπερικλείει¹²⁹ και συγχρόνως αίρει¹³⁰ τις αντιθέσεις.

Μιλήσαμε ήδη για τις αρχές της δημοκρατίας. Ίσως είναι χρήσιμο να μιλήσουμε και για τα κύρια χαρακτηριστικά της αφενός και τις διάφορες μορφές της αφετέρου. Τα κύρια χαρακτηριστικά

¹²⁶ Εννοεί τις ακραίες, τις οχλοκρατικές δημοκρατίες, των οποίων η λειτουργία στηρίζεται σε ψηφίσματα και όχι σε νόμους.

¹²⁷ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1310a 28-36.

¹²⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1305a 7-10. Αυτοί οι κίνδυνοι της ακραίας δημοκρατίας οδήγησαν ασφαλώς και τον Πλάτωνα στην αρνητική του στάση απέναντι στη δημοκρατία (βλ. Πολιτεία 557b - 558c και 561e).

¹²⁹ Βλ. ΠΛΑΤ. Πολιτεία 558c, 561e και Μενέξενος 238e - 239a.

¹³⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1261a 23-24.

της είναι.¹³¹

1. Όλοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα συμμετοχής σε όλα τα αξιώματα.
2. Τα αξιώματα απονέμονται με κλήρο ή όλα ή όσα δεν απαιτούν πείρα και ειδικές γνώσεις.
3. Δεν απαιτείται εισόδημα για την απόκτηση αξιώματος ή απαιτείται όσο γίνεται μικρότερο.
4. Απαγορεύεται η απονομή του ίδιου αξιώματος δύο φορές ή επιτρέπεται μόνο λίγες φορές και σε λίγες περιπτώσεις, αν εξαιρέσουμε τα στρατιωτικά αξιώματα.
5. Η διάρκεια κάθε αξιώματος είναι μικρή, και αυτό ισχύει για όλα ή για όσο το δυνατόν περισσότερα αξιώματα.
6. Δικαστές εκλέγονται όλοι, απ' όλους και για όλα και έχουν στη δικαιοδοσία τους όλες τις υποθέσεις και ιδιαίτερα τις σημαντικότερες, όπως είναι οι περί ευθύνης και πολιτεύματος και αυτές που αναφέρονται σε ιδιωτικές συμφωνίες.
7. Η εκκλησία του δήμου αποφασίζει για όλα τα ζητήματα και οπωσδήποτε για τα πιο σπουδαία.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τέσσερις μορφές δημοκρατίας αρχίζοντας από τη μετριοπαθέστερη και προχωρώντας προς την πιο ακραία. Πρώτη μορφή δημοκρατίας είναι εκείνη που διακρίνεται για την ισότητα. Και ισότητα εδώ σημαίνει να μην υπερέχουν ούτε οι φτωχοί έναντι των πλουσίων ούτε οι πλούσιοι έναντι των φτωχών, όσον αφορά την εξουσία, και οι αποφάσεις να λαμβάνονται πλειοψηφικά. Δεύτερη μορφή δημοκρατίας είναι εκείνη στην οποία η κατάληψη αξιώματος προϋποθέτει κάποιο εισόδημα, όχι όμως υψηλό. Στην τρίτη μορφή δημοκρατίας συμμετέχουν στην εξουσία όλοι οι αναμφισβήτητα ελεύθεροι πολίτες και οι νόμοι είναι σεβαστοί. Στην τέταρτη μορφή οι νόμοι είναι επίσης σεβαστοί και στην εξουσία συμμετέχουν όλοι όσοι απλώς και μόνον είναι πολίτες. Στην πέμπτη μορφή δημοκρατίας κυρίαρχη είναι η πλειοψηφία των πολιτών και όχι ο νόμος. Στη δημοκρατία αυτή, την πιο ακραία, οι αποφάσεις της πλειοψηφίας λαμβάνονται υπό την επήρεια των δημαγωγών με τη διαδικασία των ψηφισμάτων και όχι βάσει των νόμων. Μια τέτοια δημοκρατία οδηγεί στην αδικία, παρατηρεί εύστοχα ο Κ. Ψυχοπαίδης.¹³²

Στο Δ 6 κεφάλαιο των Πολιτικών τον ο Αριστοτέλης διακρίνει πέντε μορφές δημοκρατίας. Εδώ προστίθεται η μορφή της γεωργικής δημοκρατίας. Σ' αυτήν κυριαρχούν αριθμητικά οι γεωργοί και οι κατέχοντες μεσαία εισοδήματα και η διακυβέρνηση γίνεται σύμφωνα με τους νόμους. Πρόκειται για την τελειότερη μορφή δημοκρατίας.¹³³ Και τούτο για δύο λόγους. Πρώτον επειδή οι γεωργοί, απασχολημένοι με τις επαγγελματικές τους εργασίες, δεν συμμετέχουν συχνά στην εκκλησία τον δήμου και έτσι στην εκκλησία κυριαρχούν οι σχετικά ενάρετοι και γνώστες των πολιτικών πραγμάτων σπουδαίοι¹³⁴ πολίτες της πόλεως, και δεύτερον επειδή οι γεωργοί λόγω του τρόπου ζωής τους είναι σωματικά γυμνασμένοι και άρα επιδέξιοι στις πολεμικές τέχνες.¹³⁵

Χαρακτηριστική για τη στάση του Αριστοτέλη απέναντι στη δημοκρατία είναι η αξιολόγηση και ιεράρχηση των πολιτευμάτων. Η αριστοκρατία είναι, στη καλύτερη της βεβαίως μορφή, το καλύτερο πολίτευμα, καλύτερο και από τη βασιλεία,¹³⁶ όχι όμως και από τη λεγόμενη παμβασιλεία, γιατί αυτό είναι σχεδόν θεϊκό πολίτευμα.¹³⁷ Ακολουθεί η λεγόμενη

¹³¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1317b 18-38.

¹³² Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος 101.

¹³³ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1318b 9-10.

¹³⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά Ζ 4.

¹³⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1319a 20 κεξ.

¹³⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1286b 5-6.

¹³⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά Γ 13.

“πολιτεία”¹³⁸ και στη συνέχεια τα παρεκβατικά, τα μη ορθά πολιτεύματα. Απ’ αυτά είναι πολύ δύσκολο να πούμε ποιο έρχεται πρώτο για τον λόγο ότι η μετριοπαθής ολιγαρχία είναι ουσιαστικά ταυτόσημη με την μετριοπαθή μορφή δημοκρατίας. Και τα δύο αυτά πολιτεύματα λαμβάνουν υπόψη κάποια, όχι πάντως υψηλά, εισοδήματα, και είναι πολιτεύματα που χαρακτηρίζονται από τον σεβασμό προς τους νόμους. Έχω όμως την εντύπωση, για λόγους ηθικής κυρίως τάξεως, ότι ο Αριστοτέλης θα έδινε το προβάδισμα στην μετριοπαθή δημοκρατία, διότι το όνομα της ολιγαρχίας είναι συνδεδεμένο με την αδίστακτη εκμετάλλευση των φτωχών από τους πλούσιους ολιγαρχικούς.¹³⁹ Εξάλλου, όταν ο Αριστοτέλης γράφει τον ύμνο της δημοκρατίας, εννοώ την περίφημη αθροιστική θεωρία του, για την οποία έγινε ήδη λόγος, έχει βασικά υπόψη του την “πολιτεία” και την μετριοπαθή μορφή της δημοκρατίας, παρότι και η μετριοπαθής ολιγαρχία του είναι ουσιαστικά δημοκρατικό πολίτευμα. Άλλωστε για τον οξυδερκή Αριστοτέλη ήταν πολύ εύκολο να διαγνώσει ότι το μέλλον ανήκει στη δημοκρατία.¹⁴⁰ Η ιεραρχία λοιπόν των μη ορθών πολιτευμάτων είναι: δημοκρατία, ολιγαρχία, τυραννίδα.

Είναι νομίζω προφανές ότι ο Αριστοτέλης είναι μοιρασμένος στα δυο. Με την καρδιά του είναι με το μέρος της παμβασιλείας,¹⁴¹ και γενικά με το μέρος των αριστοκρατικών πολιτευμάτων, των πολιτευμάτων της αρετής, των αγαθών ανδρών, ενώ με το νου του, τη νηφάλια πολιτική του σκέψη, με την οξυδέρκεια και τον ρεαλισμό του βλέπει ότι πρέπει να ταχθεί με τη δημοκρατία. Βλέπει ότι το ποτάμι δε γυρίζει πίσω.

5. Η ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης λέει στο τελευταίο κεφάλαιο του Γ βιβλίου των Πολιτικών του ότι μετά από όσα ελέγχθησαν για τα διάφορα πολιτεύματα (ορθά και μη ορθά), για την έννοια του πολίτη, της πόλεως, της πολιτικής αρετής, για τον σκοπό της πόλεως και για το δίκαιο της εξουσίας των πολλών (αθροιστική θεωρία) πρέπει να γίνει λόγος και περί της αρίστης πολιτείας, πώς δηλαδή αυτή γεννιέται και εγκαθιδρύεται. Στην προγραμματική του αυτή δήλωση θα ανταποκριθεί στο Η βιβλίο των Πολιτικών του, και πιο συγκεκριμένα στα κεφάλαια 4 έως 9, και κατεξοχήν στο τελευταίο, όπου θέτει ως όρο της αρίστης πολιτείας την ευδαιμονία της, την ευδαιμονία δηλαδή όλων των πολιτών της. Και επειδή η ευδαιμονία, όπως την εννοεί ο Αριστοτέλης, προϋποθέτει την αρετή, είναι φανερό ότι στην αρίστη και ιδανική πολιτεία, της οποίας οι πολίτες είναι δίκαιοι, δηλαδή ενάρετοι, δεν έχουν θέση οι βάνανσοι και αγοραίοι, διότι η ζωή τους δεν συμβιβάζεται με την αρετή. Το ίδιο ισχύει και για τους γεωργούς, διότι και αυτοί δεν διαθέτουν τον απαραίτητο ελεύθερο χρόνο για την

¹³⁸ Η αξιολογική λοιπόν σειρά των ορθών πολιτειών είναι: βασιλεία, αριστοκρατία και “πολιτεία”. Την ίδια κατάταξη έχουμε και στα Ηθικά Νικομάχεια 1160a 31 κεξ., όπου η “πολιτεία” ονομάζεται και τιμοκρατία, επειδή δήθεν τα αξιώματα σ’ αυτήν απονέμονται από τιμημάτων, δηλαδή με βάση το εισόδημα. Αυτό όμως σύμφωνα με τα Πολιτικά 1294b 13 δεν αληθεύει.

¹³⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1286b 15 κεξ.

¹⁴⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1286b 20-22.

¹⁴¹ Γι’ αυτό δεν έχει άδικο ο J. A. LARSEN («The Judgment of Antiquity on Democracy» 4), όταν ισχυρίζεται ότι ορισμένες θέσεις του Αριστοτέλη υποδηλώνουν σαφώς την αριστοκρατική του διάθεση, όπως εκείνη σύμφωνα με την οποία η δημοκρατία των γεωργών είναι η καλύτερη, επειδή οι γεωργοί απασχολημένοι με τις γεωργικές εργασίες τους δεν μπορούν να πάρουν μέρος στην εκκλησία του δήμου και έτσι τις αποφάσεις τις παίρνουν οι πιο ειδικοί και πιο ενάρετοι, αφού ως προϋπόθεση της αρετής θέτει την σχολή, τον ελεύθερο δηλαδή χρόνο, τον οποίο ακριβώς οι άνθρωποι του μόχθου δεν διαθέτουν. Η αριστοκρατική του διάθεση και στάση φαίνεται επίσης καθαρά στον αποκλεισμό των βαναύσων, των γεωργών και των αγοραίων από το δικαίωμα του πολίτη της ιδανικής πολιτείας.

πρόσκτηση και άσκηση της αρετής και για πολιτική δραστηριότητα.¹⁴² Η αρετή και η ευδαιμονία συνιστούν λοιπόν τις θεμελιώδεις και ουσιαστικές προϋποθέσεις της αρίστης πολιτικής κοινωνίας, της οποίας τα ενεργά και πλήρη μέλη δεν είναι απλώς καλοί πολίτες αλλά και άνδρες αγαθοί, ενάρετοι: *τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον ἀνδρὸς ἀρετὴν εἶναι καὶ πολίτου τῆς πόλεως τῆς ἀρίστης*.¹⁴³ Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί ότι τα μέλη της αρίστης πολιτικής κοινωνίας, της αρίστης πόλεως είναι συγχρόνως καλοί πολίτες και ενάρετοι άνθρωποι. Και η πολιτική αυτή κοινωνία που αποτελείται από τέτοιους πολίτες δεν μπορεί παρά να είναι αριστοκρατική.

Στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να υπογραμμίσουμε τη σαφή διαφορά που υφίσταται μεταξύ αρίστης πολιτείας αφενός και αρίστων πολιτειών αφετέρου. Η πρώτη είναι η κατεξοχήν αρίστη πολιτεία, η απόλυτα αρίστη πολιτεία, η ιδανική πολιτεία που αποτελεί όραμα και ευχή του Αριστοτέλη και όσων συμμερίζονται το όραμά του. Οι δεύτερες είναι απλώς άριστες πολιτείες που αποτελούν λίγο ή πολύ ιστορική πραγματικότητα. Γι' αυτές όμως έγινε ήδη λόγος στην επιμέρους πραγμάτευσή τους,¹⁴⁴ οπότε στην παρούσα ενότητα θα γίνει αποκλειστικά λόγος για την κατεξοχήν αρίστη, την ιδανική πολιτεία. Πρέπει ευθύς αμέσως να τονισθεί ότι όλοι οι πολίτες της κατεξοχήν αρίστης πολιτείας είναι συγχρόνως σπουδαίοι,¹⁴⁵ καλοί πολίτες και άνδρες δίκαιοι,¹⁴⁶ αγαθοί, ενάρετοι άνθρωποι. Είναι όμως πράγματι όλοι οι μέτοχοι αυτής της πολιτείας συγχρόνως και άνδρες αγαθοί ή μόνον οι πολίτες αυτής της πολιτείας, ή τέλος, μόνον ένα μέρος των πολιτών της; Πριν έρθουμε όμως σ' αυτό το πρόβλημα, πρέπει να δούμε ποιοι συμμετέχουν σ' αυτήν την πολιτεία ως πολίτες. Ελέχθη ήδη ότι στην πολιτεία αυτή δεν έχουν θέση ως πολίτες οι βάνουσοι, οι αγοραίοι και οι γεωργοί, διότι δεν διαθέτουν ελεύθερο χρόνο: *σχολήν* που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση της αρετής. Και φυσικά δεν μπορούν να είναι πολίτες οι δούλοι, οι γυναίκες, οι μέτοικοι και όσοι δεν διακρίνονται για την αρετή τους.¹⁴⁷ Και αυτός ο αποκλεισμός είναι για τον Αριστοτέλη εντελώς αυτονόητος, αν ληφθεί υπόψη ότι σκοπός όλων των ορθών πολιτειών είναι η ευδαιμονία των πολιτών της, πρωταρχικά. Και αν αυτό αποτελεί όχι μόνο το κύριο έργο και τον σκοπό κάθε ορθής πολιτείας αλλά και όρο της ορθότητάς της, αποτελεί κατά μείζονα λόγο τον σκοπό και το κύριο έργο της κατεξοχήν αρίστης πολιτείας, αφού αυτή αποτελεί το μέτρο της τελειότητας. Ας δούμε όμως τώρα ποιοι είναι πολίτες της ιδανικής πολιτείας. Αυτοί είναι αφενός οι στρατιωτικοί και αφετέρου οι βουλευτές το *οπλιτικόν* και το *βουλευτικόν*.¹⁴⁸ Το βουλευτικόν διαλαμβάνει ασφαλώς και τις τρεις μορφές πολιτικής εξουσίας νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική.¹⁴⁹ Στους πολίτες πρέπει να κατατάξουμε και τους ιερείς, οι οποίοι προέρχονται από τις δυο παραπάνω κατηγορίες πολιτών.¹⁵⁰ Βασική δε προϋπόθεση για να είναι κανείς πολίτης της ιδανικής πολιτείας

¹⁴² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1328b 33-1329a 2.

¹⁴³ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1288a 38-39.

¹⁴⁴ Πρόκειται δηλαδή για τις ορθές πολιτείες (πολιτεύματα), τη βασιλεία, την αριστοκρατία και τη "πολιτεία". Εδώ πρέπει να ληφθεί υπόψη και η εσωτερική διαβάθμιση κάθε μιας απ' αυτές τις πολιτικές μορφές. Έτσι κάποια π.χ. μορφή βασιλείας είναι καλύτερη από κάποια άλλη μορφή βασιλείας. Και γι' αυτό το θέμα, την ιεράρχηση των διαφόρων μορφών κάθε πολιτεύματος έγινε ήδη λόγος.

¹⁴⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1332a 33-34.

¹⁴⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1328b 38.

¹⁴⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1329a 20-21.

¹⁴⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1329a 2-3 και 31-38.

¹⁴⁹ Ότι το βουλευτικόν διαλαμβάνει και τη δικαστική εξουσία συνάγεται σαφώς από τα χωρία: 1291a 39-40: το βουλευόμενον και κρίνον περί τῶν δικαίων, 1328b 26-27: τοὺς βουλευομένους καὶ δικάζοντας, και 1329a 3-4: το βουλευόμενον περί τῶν συμφερόντων και κρίνον περί τῶν δικαίων. Για τις διάφορες κατηγορίες πολιτών και μη πολιτών βλέπε Πολιτικά Δ 4 και Η 9.

¹⁵⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1329a 33-34.

ας αποτελεί η καλή οικονομική κατάσταση: *ἀναγκαῖον γάρ εὐπορίαν ὑπάρχειν τοῖς πολίταις, πολίται δέ οὗτοι*.¹⁵¹ Βεβαίως για την ύπαρξη και λειτουργία της ιδανικής πολιτείας δεν αρκεί η ύπαρξη των ενεργών και καθ'αυτό πολιτών, για τους οποίους μόλις μιλήσαμε. Χρειάζονται ασφαλώς και οι παραγωγοί υλικών αγαθών, οι τεχνίτες, οι έμποροι, οι μισθωτοί εργάτες κλπ.¹⁵²

Τώρα μπορούμε, νομίζω, να απαντήσουμε στο ερώτημα αν όλοι οι μέτοχοι της ιδανικής πολιτείας ή μόνον οι πολίτες της, ή ένα μέρος μόνον απ' αυτούς είναι συγχρόνως και άνδρες αγαθοί. Είναι φανερό μετά από όσα ελέγχθησαν ότι άνδρες αγαθοί αυτής της πολιτείας είναι μόνον οι πολίτες της, και όχι όλοι οι μέτοχοι αυτής της πολιτείας, δηλαδή και οι παθητικοί πολίτες της γεωργοί, τεχνίτες κλπ. Γι' αυτό άλλωστε και αποκλείονται οι τελευταίοι από το δικαίωμα του πολίτη, επειδή ακριβώς δεν είναι, ούτε μπορούν να είναι ενάρετοι. Εξάλλου, αν παρεχόταν και σ' αυτούς το δικαίωμα του πολίτη, τότε αυτομάτως η πολιτεία θα έπανε να είναι *αρίστη*, διότι *αρίστη* είναι τότε μόνον, όταν όλοι οι πολίτες (μέτοχοι της εξουσίας) είναι άριστοι (ενάρετοι). Κατά συνέπεια δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι ορισμένοι μόνον από τους πολίτες της είναι άριστοι,¹⁵³ όταν μάλιστα σκεφθεί κανείς ότι η ταύτιση καλού πολίτη και αγαθού ανδρός ισχύει και για τις απλώς άριστες πολιτείες, δηλαδή όλες τις αριστοκρατικές. Εννοούμε βεβαίως στις περιπτώσεις αυτές τους ενεργούς πολίτες. Γι' αυτό δεν μπορεί να αληθεύει η άποψη ότι οι πολίτες της ιδανικής πολιτείας διαιρούνται σε δυο κατηγορίες α) στους ενεργεία πολίτες και β) στους δυνάμει πολίτες, και ότι οι πρώτοι είναι οι άρχοντες και οι δεύτεροι οι αρχόμενοι.¹⁵⁴ Μια τέτοια όμως διάκριση δεν γίνεται στα Πολιτικά του Αριστοτέλη. Αντίθετα λέγεται ρητά ότι «ευτυχισμένη είναι η πόλη εκείνη, όπου όλοι οι πολίτες ανεξαιρέτως, και όχι μόνον ένα μέρος τους, ευδαιμονούν».¹⁵⁵ Και για να ευδαιμονούν πρέπει να είναι ενάρετοι. Και εφόσον είναι ενάρετοι, δηλαδή κάτοχοι φυσικά και της φρονήσεως μπορούν ακωλύτως να είναι και άρχοντες και αρχόμενοι, εκ περιτροπής. Εξ ορισμού δε όλοι οι (ενεργοί¹⁵⁶) πολίτες της ιδανικής πολιτείας-είναι ενάρετοι και κατά συνέπεια μπορούν να άρχουν.¹⁵⁷ Πρέπει ακόμη να τονισθεί εδώ ότι ανάμεσα στο Γ 4 κεφάλαιο και το Η βιβλίο των Πολιτικών δεν υπάρχει απολύτως καμία αντίφαση,¹⁵⁸ καθότι στο Γ 4 λέγεται αφενός ότι γνώρισμα του δοκίμου πολίτου είναι να μπορεί να άρχει και να άρχεται καλώς¹⁵⁹ και αφετέρου ότι η ταύτιση της αρετής του σπουδαίου πολίτου με την αρετή του αγαθού ανδρός είναι κάλλιστα δυνατή, όταν όλοι οι πολίτες της σπουδαίας πόλεως είναι αγαθοί.¹⁶⁰ Έτσι προκύπτει καθαρά ότι «οι πολίτες της

¹⁵¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1329a 18-19.

¹⁵² Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά Η 9 και Δ 4.

¹⁵³ Την άποψη αυτή φαίνεται να υποστηρίζει ο Α. KAMP (Die politische Philosophie des Aristoteles 302), όταν λέει ότι ο Αριστοτέλης αξιώνει, όσον αφορά την ιδανική πολιτεία του, ορισμένοι πολίτες της να είναι και άνδρες αγαθοί. Προφανώς εδώ ο Kamp, όταν λέει πολίτες, εννοεί το σύνολο ενεργών και παθητικών πολιτών. Γιατί στη συνέχεια (σς. 303-304) υποστηρίζει ορθώς ότι όλοι οι πολίτες της ιδανικής πολιτείας είναι άνδρες αγαθοί. Εδώ προφανώς ταυτίζει τους πολίτες με τους ενεργούς μόνον πολίτες.

¹⁵⁴ Την παράδοση αυτή άποψη υποστηρίζει ο Α. KAMP (Die politische Philosophie des Aristoteles 304-305).

¹⁵⁵ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1329a 23-24.

¹⁵⁶ Μη ενεργοί είναι οι γεωργοί, οι βάνανσοι, οι αγοραίοι και οι θήτες, και όσοι τέλος πάντων δεν είναι ενάρετοι: άνδρες αγαθοί (δούλοι κλπ).

¹⁵⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1332b 41-42 και 1333a 11-13.

¹⁵⁸ Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί κατά την άποψη του Α. KAMP (Die politische philosophie des Aristoteles 302-305 και κυρίως 305) το Γ 4 των Πολιτικών δεν επιτρέπει να δεχθούμε ότι όλοι οι πολίτες της ιδανικής πολιτείας είναι άνδρες αγαθοί και ότι μπορούν εναλλάξ και να άρχουν και να άρχονται. Εντελώς αυθαίρετο βρίσκω επίσης τον ισχυρισμό του (σ. 305) ότι από το 1333a 11 κεξ. προκύπτει καθαρά ότι άριστοι άνδρες είναι μόνον οι άρχοντες. Αντίθετα, αυτό που λέει ο Αριστοτέλης είναι ότι οι άριστοι άνδρες είναι και σπουδαίοι πολίτες, και άρα μπορούν και να άρχουν και να άρχονται καλώς.

¹⁵⁹ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1277a 26-27.

¹⁶⁰ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1277a 4-5 και 1329a 22-24.

ιδανικής πολιτείας του Αριστοτέλη είναι μεν ως ηθικά άριστοι όμοιοι μεταξύ τους αλλά αποτελούν μια μικρή μειοψηφία, είναι μία αριστοκρατική κοινωνική τάξη».¹⁶¹ Είναι βεβαίως αληθές ότι η ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη είναι μια έκφραση της αριστοκρατικής πολιτικής του διάθεσης, είναι η έκφραση μιας αριστοκρατικής ηθικής, και θα μπορούσε ίσως να ερμηνευθεί ως ο αντίποδας του δημοκρατικού του ρεαλισμού που βλέπουμε να εκφράζεται καθαρά μέσα από την περίφημη αθροιστική θεωρία του και μέσα από τον πολιτικό οργανισμό της “πολιτείας”, που συνιστά και την πιο ρεαλιστική και εύστοχη πολιτική του πρόταση.

Τελικά πάντως η ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη είναι μια παράλληλη πολιτειακή μορφή προς την παμβασιλεία και την αληθινή και πρώτη αριστοκρατία.¹⁶² Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ισχύουν βασικά τα ίδια κριτήρια. Τα πραγματικά καινούρια στοιχεία που εισάγει η πρότασή του περί ιδανικής πολιτείας είναι ίσως οι προσδιορισμοί της, όσον αφορά τον πληθυσμό και την έκτασή της, τον τέλειο γάμο και την παιδεία.

Βασικός όρος της αρίστης πολιτείας είναι βεβαίως, όπως ήδη ελέχθη, η ευδαιμονία και άρα η αρετή όλων των πολιτών της. Πέρα όμως από τη θεμελιώδη αυτή προϋπόθεση, για την ύπαρξη της αρίστης πολιτείας πρέπει να πληρούνται και ορισμένοι άλλοι όροι εξωτερικής φύσεως.

Οι όροι αυτοί είναι κυρίως δυο: α) ο πληθυσμός και β) η έκταση της πόλεως- πολιτείας. Και οι δύο αυτοί όροι της ιδανικής πολιτείας νοούνται από τον Αριστοτέλη ως κατηγορίες όχι μόνο ποσοτικές αλλά και ποιοτικές συγχρόνως.¹⁶³ Τα κριτήρια σχετικά με τον πληθυσμό της αρίστης πολιτείας είναι:

α) Η λειτουργικότητα της πολιτείας, η οποία προϋποθέτει ένα είδος ποιοτικών διαφορών του πληθυσμού. Γι’ αυτό ακριβώς θεωρεί απαραίτητη την ύπαρξη των δουλών κυρίως αλλά και των μετοίκων και των ξένων.¹⁶⁴

β) Η ευνομία και η ευταξία, διότι, όπως λέγει, *χαλεπόν, ἴσως δ’ ἀδύνατον, εὐνομεῖσθαι τήν λίαν πολυάνθρωπον* (sc. πόλιν)».¹⁶⁵

γ) Η αυτάρκεια, διότι *ἡ μὲν ἐξ ὀλίγων λίαν οὐκ αὐτάρκης (ἡ δὲ πόλις αὐτάρκης), ἡ δὲ ἐκ πολλῶν ἄγαν ἐν μὲν τοῖς ἀναγκαίοις αὐτάρκης ὥσπερ ἔθνος, ἀλλ’ οὐ πόλις, πολιτείαν γάρ οὐ ράδιον ὑπάρχειν*».¹⁶⁶ Το προσδιοριστικό της αυτάρκειας μέτρο είναι στην προκειμένη περίπτωση η ευδαιμονία¹⁶⁷ των πολιτών.

δ) Η προσωπική γνωριμία μεταξύ των πολιτών ως απαραίτητη προϋπόθεση της δίκαιης κρίσης και των αξιοκρατικών επιλογών.¹⁶⁸

Σχετικά με τον δεύτερο εξωτερικό όρο της ιδανικής πολιτείας, δηλαδή την έκταση, την παραγωγικότητα και τη θέση της πόλεως - πολιτείας ο Αριστοτέλης θέτει ως κριτήριο για τα δύο πρώτα και πάλι την αυτάρκεια,¹⁶⁹ ώστε όλοι οι πολίτες να ζουν με άνεση και μέτρο και έχοντας στη διάθεσή τους και ελεύθερο χρόνο: *ὥστε δύνασθαι τοὺς οἰκοῦντας ζῆν σχολάζοντας ἐλευθερίως ἅμα και*

¹⁶¹ J. P. DOLEZAL, Aristoteles und die Demokratie 166.

¹⁶² Πβ. W. SIEGFRIED, «Zur Staatslehre des Aristoteles» 329. Η ιδανική πολιτεία πρέπει να θεωρηθεί η έκφραση του θεϊκού πνεύματος και της ύψιστης ηθικότητας. Ο ηθικά τέλειος άνθρωπος και ο ιδεώδης πολίτης ταυτίζονται. Ταυτίζονται δηλαδή η τέλεια αρετή του ανθρώπου και η αρετή του πολίτη της ιδανικής πολιτείας, παρατηρεί ο A. ROSENBERG («Aristoteles uber Diktatur und Demokratie» 43).

¹⁶³ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1326a 5-7.

¹⁶⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1326a 17-20.

¹⁶⁵ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1326a 26-27.

¹⁶⁶ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1326b 2-5.

¹⁶⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1326b 8-9.

¹⁶⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1326b 14-16.

¹⁶⁹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά Η 5

Σωφρόνως¹⁷⁰ Ως προς τη γεωγραφική θέση της πόλεως - πολιτείας είναι αυτονόητο, λέγει ο Αριστοτέλης, ότι χάριν τόσο της ασφάλειας της όσο και χάριν της εύκολης απόκτησής των απαραίτητων αγαθών αυτή πρέπει να βρίσκεται σε καλή θέση, κοντά στη θάλασσα.¹⁷¹ Μια άλλη τέλος διαφορά ανάμεσα στην κατεξοχήν άριστη και ιδανική πολιτεία αφενός και στις απλώς άριστες πολιτείες συνιστά το ποσοστό των άριστων πολιτών - που είναι βέβαια και οι μόνοι ενεργοί πολίτες, μέτοχοι δηλαδή της εξουσίας - ενσχύσει με το σύνολο των πολιτών, ενεργών και παθητικών. Το ποσοστό αυτό στην περίπτωση της ιδανικής πολιτείας πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερο.

Όσον αφορά το πολυσυζητημένο ζήτημα, αν δηλαδή η ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη είναι ουτοπική ή όχι, πρέπει να λεχθεί ότι ασφαλώς και δεν θεωρείται από τον Αριστοτέλη ουτοπική, μία δηλαδή καθαρά θεωρητική πολιτική ιδέα που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, καθότι ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις πραγμάτωσής της, στις οποίες λεπτομερώς αναφέρεται στο Η 4 των Πολιτικών του. Και ασφαλώς προς το Η 4 δεν αντιφάσκει το Δ 1, όπου ο Αριστοτέλης διακρίνει την άριστη και ιδανική πολιτεία από τις άλλες, τις οποίες χαρακτηρίζει δυνατές, συνήθειες και εύκολες ως προς την πραγμάτωσή τους: *οὐ γάρ μόνον τήν ἀρίστην (sc. πολιτείαν) δεῖ θεωρεῖν, ἀλλὰ καί τήν δυνατήν, ὁμοίως δέ καί τήν ῥάω καί κοινοτέραν ἀπάσαις (sc. ταῖς πόλεσι).*¹⁷² Από το απόσπασμα δηλαδή αυτό δεν συνάγεται ότι θεωρεί την άριστη και ιδανική του πολιτεία ουτοπική,¹⁷³ αλλά μόνον ότι χρησιμοποιεί τη λέξη δυνατός με διττή σημασία. Όταν δηλαδή αναφέρεται στην ιδανική πολιτεία σημαίνει δυνατότητα κάτω από πολλές και εξαιρετικά δύσκολες προϋποθέσεις, ενώ, όταν αναφέρεται σε άλλα πολιτεύματα, σημαίνει δυνατότητα που εύκολα μπορεί να πραγματοποιηθεί, όπως στην περίπτωση των κοινών πολιτευμάτων.¹⁷⁴

Είναι φυσικό η ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη να παραβάλλεται με εκείνη του Πλάτωνα, καθότι και οι δυο παρά τις όποιες διαφορές έχουν ιδανικό χαρακτήρα και αποτελούν πολιτικά οράματα, των οποίων η πραγμάτωση σε καμία περίπτωση δεν θεωρείται αδύνατη και αδιανόητη. Δεν ξεκινούν ποτέ οι δύο μεγάλοι πολιτικοί οραματιστές από ένα τέτοιο δεδομένο. Όσον αφορά τη σχέση των δυο αυτών πολιτειών συχνά επισημαίνονται ανύπαρκτες διαφορές. Υποστηρίζει π.χ. ο E. Schuttrumpf¹⁷⁵ ότι η ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη δεν αποβλέπει στην ευδαιμονία του συνόλου της πολιτικής κοινωνίας, όπως συμβαίνει με τον Πλάτωνα, αλλά μόνον στην ευδαιμονία εκείνων που πληρούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την κατάκτησή της, που μπορούν με άλλα λόγια να γίνουν ενάρετοι: άνδρες αγαθοί. Γι' αυτό ακριβώς, όπως ήδη ελέχθη, οι βάνανσοι, οι γεωργοί, οι αγοραίοι και οι θήτες και γενικά όσοι δεν μπορούν να είναι ενάρετοι, επειδή δεν διαθέτουν ελεύθερο χρόνο: *σχολήν*, ή όσοι είναι από τη φύση τους ανίκανοι για την απόκτηση της αρετής, δηλαδή οι "φύσει δούλοι", δεν μπορούν να είναι ευδαίμονες, και όσοι δεν μπορούν να είναι ευδαίμονες δεν μπορούν να είναι και (ενεργοί) πολίτες μιας ορθής πολιτείας, και μάλιστα της άρι-

¹⁷⁰ ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1326b 30-32.

¹⁷¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1327a 4-5 και 18-20.

¹⁷² ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1288b 37-39.

¹⁷³ Ουτοπική την χαρακτηρίζει π.χ. ο A. B. HENTSCHEKE {Politik und Philosophie bei Platon und Aristoteles 399.64 και 399.62} υποστηρίζοντας ότι η άριστη και ιδανική πολιτεία είναι δυνατή «μόνον από την άποψη της αρχής (prinzipiell) όχι με την έννοια της πραγματοποιησιμότητας». Αυτό όμως δεν μπορεί να γίνει δεκτό, διότι, όπως εύστοχα παρατηρεί ο E. SCHOTRUMPF (Die Analyse der Polis durch Aristoteles 18), αντιβαίνει στην Αριστοτελική διδασκαλία περί της εννοίας της δυνατότητας και παραπέμπει στα Μετά τα φυσικά 1047b κεξ. και στα ΗΘ. Νικ. 1112b 27: *δυνατά δέ ἄ δι' ἡμῶν γένοιντ' ἄν.*

¹⁷⁴ Πβ. E. SCHOTRUMPF, Die Analyse der Polis durch Aristoteles 18.

¹⁷⁵ Βλ. E. SCHOTRUMPF, Die Analyse der Polis durch Aristoteles 43 κεξ.

στης και ιδανικής.¹⁷⁶ Είναι βεβαίως γεγονός ότι ο Πλάτων στην Πολιτεία του τονίζει ρητά ότι η πολιτική ηγεσία οφείλει να αποβλέπει στην ευδαιμονία όλων των κατοίκων της πόλεως και όχι μόνον των μετόχων της πολιτικής εξουσίας, των δυο δηλαδή ανωτέρων τάξεων.¹⁷⁷ Το ίδιο όμως ισχύει βασικά και για τον Αριστοτέλη, αφού και γι' αυτόν σκοπός της πόλεως, της πολιτικής ηγεσίας της, είναι η ευδαιμονία όλων ενγένει των μελών-κατοίκων της.¹⁷⁸ Δεν υπάρχει όμως καμία αμφιβολία ότι, παρότι η πολιτική ηγεσία και στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη πρέπει να αποβλέπει στην ευδαιμονία όλης της πολιτικής κοινότητας ανεξαρτήτως από την δυνατότητα συμμετοχής των μελών της στην πολιτική εξουσία (:πολίτες και μη πολίτες), δεν συμμετέχουν όλοι στον ίδιο βαθμό στην ευδαιμονία, αλλά ο καθένας στο μέτρο της ποιότητάς του, δηλαδή της αρετής του βασικά, αφού αυτή συνιστά την πεμπτούσια της ευδαιμονίας. Άλλη είναι η ποιότητα της ευδαιμονίας των φυλάκων (πολιτικών και στρατιωτικών) και άλλη των βαναύσων (τεχνιτών), λέει ο Πλάτων.¹⁷⁹ Και για τον Αριστοτέλη ασφαλώς άλλη είναι η ευδαιμονία του σοφού και άλλη του πολιτικού.¹⁸⁰ Γενικά όταν γίνεται λόγος για την ευδαιμονία όλης της πόλεως, τότε τόσο στον Πλάτωνα όσο και στον Αριστοτέλη πρόκειται για μια έννοια με πολύ ευρύ περιεχόμενο που πρέπει να νοηθεί ότι εκτείνεται από μια απλή ικανοποίηση των βασικών αναγκών της ζωής - μια κατάσταση που ασφαλώς δεν μπορεί να ονομασθεί ευδαιμονία με την αυστηρή έννοια του όρου - και φθάνει, στην κορύφωσή της, στην ευδαιμονία του σοφού που έγκειται στην θεωρία θεωρίας ένεκεν, στη θεϊκότερη δηλαδή μορφή ευδαιμονίας.¹⁸¹

ΟΡΘΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ	→	ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΑ ΟΡΘΑ
1) Βασιλεία - κυβερνά ένας - στόχος: το κοινό συμφέρον	→	1) Τυραννία - κυβερνάει ένας - στόχος: το συμφέρον του μονάρχη
2) Αριστοκρατία - κυβερνούν λίγοι (οι άριστοι) - στόχος: το κοινό συμφέρον	→	2) Ολιγαρχία - κυβερνούν λίγοι (οι πλούσιοι) - στόχος: το συμφέρον των λίγων (των πλουσίων)
3) «Πολιτεία» - κυβερνά ο λαός - στόχος: το κοινό συμφέρον	→	3) «Δημοκρατία» - κυβερνά ο λαός (οι άποροι) - στόχος: το συμφέρον των πολλών (των απόρων)

(Σχεδιάγραμμα - *Εκκρόλος*)

¹⁷⁶ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά Η 9 και Α 13.

¹⁷⁷ Βλ. ΠΛΑΤ. Πολιτεία 420b 5-6: οὐ μὴν πρὸς τοῦτο βλέποντες τὴν πόλιν οἰκίζομεν, ὅπως ἔν τι ἡμῖν ἔθνος ἔσται διαφερόντως εὐδαιμον, ἀλλ' ὅπως ὅτι μάλιστα ὅλη ἡ πόλις. Πβ. 421b 3 κεξ., 519e 2 και 541a 4 κεξ.

¹⁷⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά 1280b 33-35: ἀλλὰ (sc. πόλις ἔστι) ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία καὶ ταῖς οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι, ζωῆς τελείας χάριν καὶ αὐτάρκους.

¹⁷⁹ Βλ. ΠΛΑΤ. Πολιτεία 465d, 521a 3 και 421c 5 κεξ. Πβ. E. SCHLJT- RUMPF, Die Analyse der Polis durch Aristoteles 44-45.

¹⁸⁰ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικά Η 9, Α 13 και Ηθικ. Νικ. Κ 7.

¹⁸¹ Βλ. ΑΡΙΣΤ., Ηθ. Νικ. Κ 7-8

